

The Project Gutenberg eBook of Heraldiek, by Jan Godefroy

This ebook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this ebook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you'll have to check the laws of the country where you are located before using this eBook.

Title: Heraldiek

Author: Jan Godefroy

Release date: May 21, 2011 [EBook #36180]
Most recently updated: January 7, 2021

Language: Dutch

Credits: Produced by The Online Distributed Proofreading Team at
<https://www.pgdp.net>

*** START OF THE PROJECT GUTENBERG EBOOK HERALDIEK ***

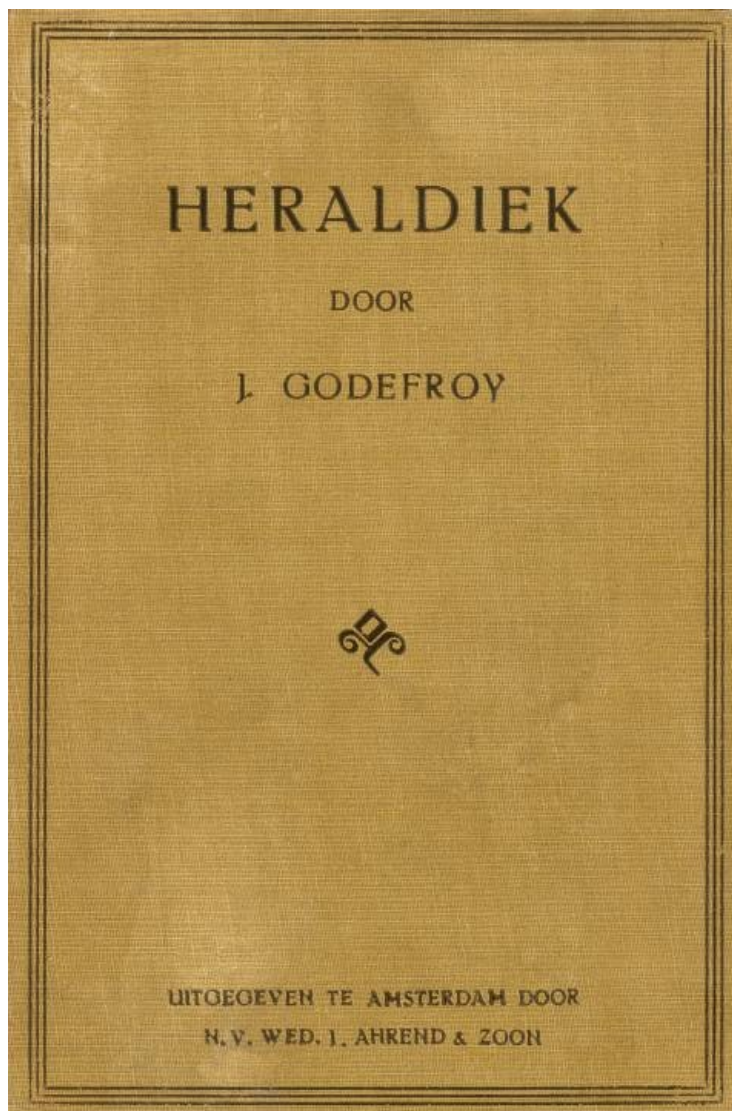
OPMERKINGEN VAN DE BEWERKER

De tekst in dit bestand wordt weergegeven in de originele, verouderde spelling. Er is geen poging gedaan de tekst te moderniseren.

Afgebroken woorden aan het einde van de regel zijn stilzwijgend hersteld. De illustraties met figuren zijn verplaatst naar plaats deze figuren in de tekst verklaard worden. Van deze illustraties is ook een vergroting beschikbaar door op de illustratie te klikken.

Overduidelijke druk- en spelfouten in het origineel zijn gecorrigeerd; deze zijn voorzien van een dunne rode stippellijn, waarbij de Brontekst via een zwevende pop-up beschikbaar is.

Een overzicht van de aangebrachte correcties is te vinden aan [het eind van dit bestand](#).

[1]

HERALDIEK

[2]

[3]

HERALDIEK

DOOR

J. GODEFROY.

MET 382 ILLUSTRATIES.

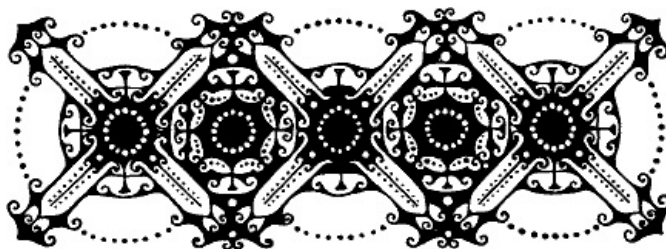

UITGEGEVEN TE AMSTERDAM DOOR
N.V. WED. J. AHREND & ZOON

Graaf van Henneberg en zijn vrouw.
Bronzen grafplaat in de kerk van Römheld,
Duitsche Vroeg-Renaissance.

Graaf van Henneberg en zijn vrouw.
Bronzen grafplaat in de kerk van Römheld,
Duitsche Vroeg-Renaissance.

DE KLEUREN

I.

De heraldiek staat met de ornamentiek in nauw verband. Vele decorateurs, teekenaars, ornamentisten en calligrafen hebben dan ook meer dan eens in hun leven met wapenschilden en wat daarmee in verband staat, te doen gehad, zoodat een boekje over die hoofdstukken uit de wapenkunde, die voor bovengenoemde categorie personen van belang zijn, in deze bibliotheek niet achterwege mag blijven.

De heraldische kleuren worden ook emails of tinkturen genoemd, en zijn te onderscheiden in:

A. metalen, *B.* kleuren en *C.* pelswerk.

Oorspronkelijk waren er 6 tinkturen, n.l. 2 metalen: goud en zilver en 4 kleuren: rood, blauw, zwart en groen.

Naderhand zijn hieraan nog eenige kleuren toegevoegd, n.l. natuur- of vleeschkleur, purper, aschgrauw, ijzerkleur, bruin en oranje.

Goud en *zilver* worden om praktische redenen dikwijls vervangen door geel en wit. Een goede heraldische gele kleur is chromaat.

Rood = keel; vermiljoen is de aangewezen kleur.

Blauw = azuur; kobalt blauw of ultramarijn.

Zwart = sabel; lampe- of ivoorzwart.

Groen = sinopel; emerald- of Parijsch groen.

Soms werden voor mensch- of dierfiguren en voorwerpen natuurlijke kleuren gebruikt, b.v. voor gelaat en handen vleeschkleur.

Purper, roodpaars werd nooit, behalve in Spanje, als kleur voorkomend op het schild benut.

Aschgrauw, ijzerkleur en bruin zijn vooral in lateren tijd in Duitsland toegepast.

De natuurkleuren kwamen in de vroegere middeleeuwen niet voor; ze werden vervangen door benaderende kleuren, wat heraldisch beter is. Zoo werd een leeuw goud of rood, een adelaar zwart of rood, een visch zilver of azuur. Vooral aschgrauw, ijzerkleur en bruin maken het wapenteeken onduidelijk, en het is daarom goed, deze later toegevoegde kleuren te vermijden. Ook wat oranje betreft moet worden zorg gedragen, dat ze nòch geel, nòch op rood gaat gelijken, maar goed oranje blijft. [7]

Sterk sprekende kleuren, die reeds op grooten afstand zijn te onderscheiden, dus primaire en ongemengd, zijn hoofdvoorwaarde voor een goed heraldisch teeken. Zoo waren ook de zeer oude wapens gekleurd, niet, omdat men geen andere kleuren kende, maar omdat krachtige tegenstellingen, alleen door toepassing van primaire kleuren, een vereischte waren. [8]

Dat het hierdoor kon voorkomen, dat een adelaar blauw, een leeuw groen werd voorgesteld, is ook volkomen te rechtvaardigen; dit vond meestentijds zijn oorzaak in 't feit, dat de verschillende takken van eenzelfde familie moesten worden onderscheiden. In zoo'n geval werd niet de figuur, b.v. de leeuw door een andere vervangen, doch eenvoudig door een andere kleur gewijzigd; en duidelijkheidshalve was men aangewezen op een sprekende heraldische kleur.

Als hoofdregel geldt verder, dat geen metaal op metaal, en geen kleur op kleur mogen worden gebruikt. Toch, waar somtijds bij zeer samengestelde wapenteekens afwijking noodzakelijk was, is deze afwijking niet altijd onheraldisch, maar niettemin ongewenscht, als ze eenigszins kan worden gemedend. [9]

Zoo mag dus geen roode roos op een blauw veld worden aangebracht, evenmin als een gouden leeuw op een zilveren veld.

Purper en vleeschkleur zijn onzijdig, zoodat dus b.v. wel een kop in vleeschkleur op een blauw veld mag worden aangebracht.

Dat metalen niet op metaal mogen worden aangebracht komt, omdat deze elkaar zouden overschitteren, waardoor de teekening verward zou worden en de omtrekken of het silhouet niet goed zouden spreken.

Een andere toevoeging van lateren tijd is het z.g. *Pelswerk*. Hiertoe behoort onder anderen het *hermelijn*; dit zijn in den vorm van een Latijnsch kruis gestyleerde staartjes van het hermelijn, van welk dier de vachtjes dienden om koningsmantels te voeren. Het hermelijn komt voor als zwarte figuren op witten of zilveren grond.

Het *tegenhermelijn* is juist omgekeerd, witte of zilveren figuurtjes op zwarten grond. Indien hermelijn wordt toegepast niet op het schild, dan komt het voor in natuurlijken vorm. Een ander pelswerk, het z.g. *vair* komt gevarieerd voor als, *vair*, *tegenvair* en *paalvair*. De kleuren zijn steeds blauw en zilver.

Voornamelijk in Duitsland komt ook nog voor het *Kürsch*, een schubbenvormig gerangschikt pelswerk.

Omdat pelswerk niet als kleur wordt beschouwd, kan dus kleur op pelswerk of metaal op pelswerk worden aangebracht.

Ten slotte is in de heraldiek nog veel gebruik gemaakt van *damasceerwerk*, dit is een zuiver ornamentaal ornamentwerk, dat overigens geheel zonder beteekenis is en bij wapenbeschrijving nooit wordt genoemd. Zoodat het willekeurig kan worden aangebracht of weggelaten. [10]

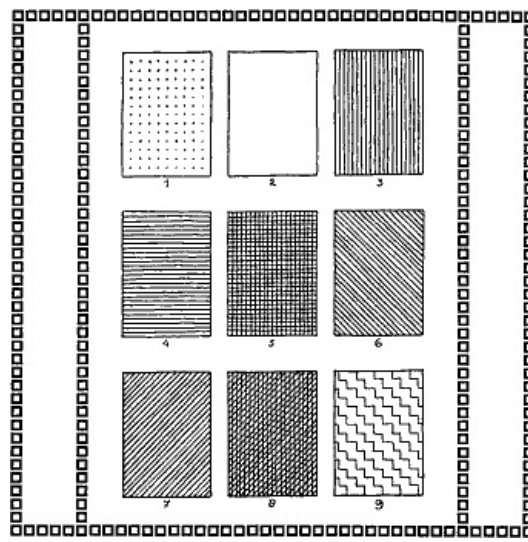
Voor het oorspronkelijke damast, bestaande uit geometrische vlakversieringen, kwamen later ranken en slingers, krullen en arabesken in de plaats.

Waar al deze tinkturen dikwijls in zwart en wit moeten worden gereproduceerd, omdat gekleurde afbeeldingen te kostbaar zijn, is sedert de zeventiende eeuw gebruik gemaakt van arceeringen. De oudste voorstellingen van kleuren geschiedde door het in de vakken plaatsen van de voorletters van de kleuren, maar dit gaf aanleiding tot verwarring, waar in de verschillende talen de kleuren verschillende benamingen hadden. Ook andere methoden zijn toegepast, b.v. hemellichaamteekens, en dagen van de week. [11]

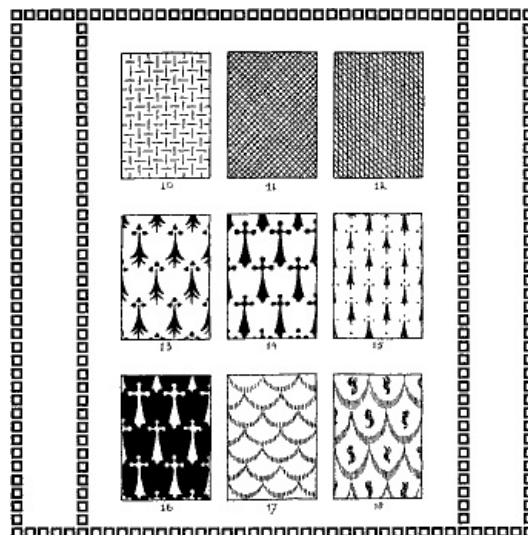
Toen echter in 1638 door Petra Sancta een zwarte arceering werd bedacht is deze voor alle landen als heraldische kleuraanduiding in gebruik gekomen.

Op te merken valt, dat deze arceeringen als kleuraanduiding ook in lateren tijd zijn toegepast voor reliefs en graveeringen van zegels etc. Kan het nog voor deze graveeringen worden toegestaan, het is beslist af te keuren, ze voor reliefs toe te passen. Hiervoor dient men om kleur te bereiken te zoeken naar meer of minder relief.

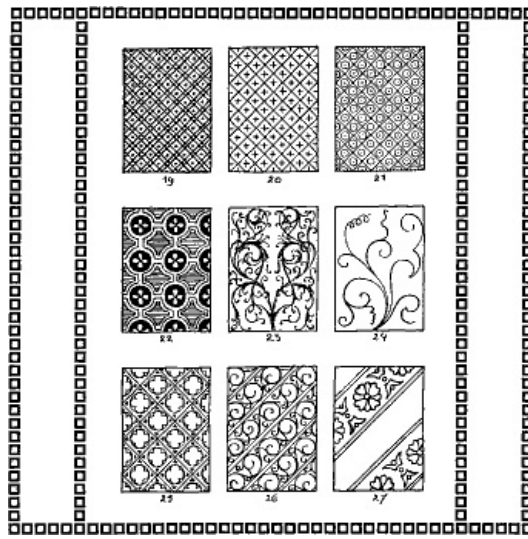
De arceeringen richten zich steeds naar de lengte-as van het schild, zoodat dus een verticale arceering, die rood voorstelt, in scheeven stand kan komen te staan; en dus is de arceering onafhankelijk van de richting van het teekenvlak. De algemeen geldende arceeringen voor kleur, metaal, pelswerk en damast zijn de volgende: [12]

1. Goud, gepunteerd.
2. Zilver, wit.
3. Rood, verticaal gearceerd.
4. Blauw, horizontaal gearceerd.
5. Zwart, kruisarceering in verticale en in horizontale richting; of wel zwart.
6. Groen, schuin gearceerd, van boven rechts, naar onderen links (schuins links).^[1]
7. Purper, schuin gearceerd, van boven links, naar onderen rechts (schuins rechts).
8. Oranje, kruisende verticale en schuinsrechtsche lijnen.
9. Natuurkleur, trapvormige schuinslinksche lijntjes.

10. Aschkleur, afwisselend korte horizontale en verticale streepjes.
11. IJzerkleur, schuinsrechts- en links kruisende lijnen.
12. Bruin, verticale en schuinslinksche lijnen.
- 13, 14, 15, 16. Hermelijn en tegenhermelijn.
- 17, 18. Kürsch.

19, 20, 21, 22, 25. Oudere vormen van damast.

23, 24, 26, 27. Nieuwere vormen van damast.

28, 29, 30. Vair, paalvair en tegenvair.

[1] Zie [hoofdstuk 2, schildindeeling](#), voor rechts en links in de heraldiek.

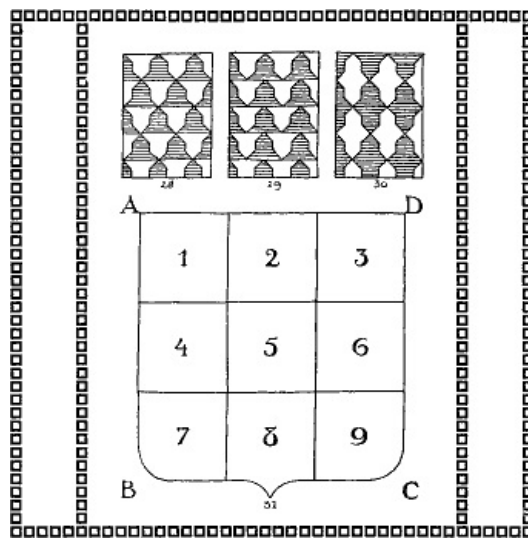

DE SCHILDINDEELING

II.

In de heraldiek beteekenen de namen „links” en „rechts” juist het omgekeerde van dat, wat er in het dagelijks leven mee bedoeld wordt.

Men is n.l. gewoon de woorden *rechts* en *links* te laten slaan op den drager van het schild en niet op den beschouwer. Bij de beschrijving van een schild heeft men zich dus in te denken, dat men achter het schild staat en dit voor de borst draagt.

In fig. 31 is dus de zijde A.B. de rechterkant, en de zijde D.C. de linkerkant van het schild, terwijl natuurlijk A.D. en B.C. de bovenkant en de onderkant blijven.

Door indeeling van het schild door lijnen ontstaan velden, ook kwartieren genaamd.

In [Fig. 31](#) is het schild verdeeld in 9 kwartieren.

No's 1, 4 en 7 vormen den rechterpaal.

- 2, 5 en 8 „ „ paal.
- 3, 6 en 9 „ „ linkerpaal.
- 1, 2 en 3 „ „ hoofdbalk of hoofd.
- 4, 5 en 6 „ „ balk of faas.
- 7, 8 en 9 „ „ onderbalk of voet.

A.B. is de rechterflank

D.C. is de linkerflank.

Voorts heeft ieder der 9 kwartieren een eigen naam, n.l.:

- 1 = rechterhoofd of rechterkanton
- 2 = middenhoofd
- 3 = linkerhoofd of linkerkanton
- 4 en 6 = rechter- en linkerflank
- 5 = hart.
- 7 = rechter punt,
- 8 = punt of voet,
- 9 = linker punt.

[14]

Bij de omschrijving van de wapens, *blasoeneeren* genoemd, wat gewoonlijk geschiedt in heraldische terminologie, worden de voornaamste plaatsen van het schild het eerst genoemd. De voornaamste plaats is het hart. Vervolgens zijn de kwartieren boven en rechts in deze volgorde te noemen. Eerst wordt dus het hart, en daarna de rand beschreven. Als eereplaats geldt kwartier 1.

[15]

Het aantal kwartieren, waarin een schild wordt verdeeld is verschillend. Het meest voorkomend is de *kwartilleering*, [fig. 40](#).

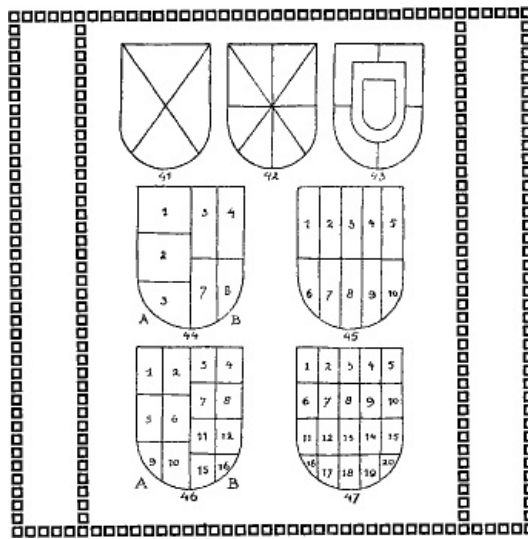
Ook komen voor schilden met

fig. 44, zes kwartieren en acht kwartieren,

fig. 45, tien kwartieren,

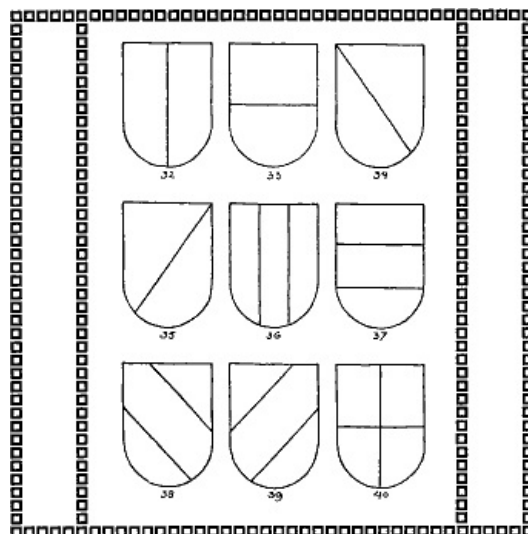
fig. 46, twaalf kwartieren en zestien kwartieren,

fig. 47, twintig kwartieren.

De in de kwartieren geschreven cijfertjes geven de volgorde aan van de blasoeneering.

[16]

Verder noemt men de schilden als in

fig. 32, gedeeld,

„ 33, doorsneden,

„ 34, geschuind (boven rechts naar links onder),

„ 35, *links* geschuind (van boven links naar onderen rechts),

„ 36, dubbel gedeeld,

„ 37, dubbel doorsneden,

„ 38, dubbel geschuind,

„ 39, dubbel links geschuind,

„ 40, gekwartilleerd,

„ 41, schuin gekwartilleerd,

„ 42, gegeerd.

Dikwijls komt het voor, dat juist op het hart van het schild een kleiner schild, juist van den vorm van het groote, is geplaatst. Het groote schild noemt men dan hoofd- of rugschild; het kleine schild wordt hartschild genoemd. Is er juist tusschen deze twee schilden een derde geplaatst, dan noemt men dit het middenschild (fig. 43).

Meer dan drie op elkaar geplaatste schilden komen niet voor.

Het gedeelde schild, dat ook veel voorkomt, symboliseerde b.v. de vereeniging van twee geslachten; het wapen van den man werd dan rechts, het wapen van de vrouw links geplaatst.

Niet altijd geschiedt de indeeling van het schild volgens rechte lijnen; ook gebroken en gebogen lijnen vinden bij de verdeeling hun toepassing. De voornaamste lijnen zijn:

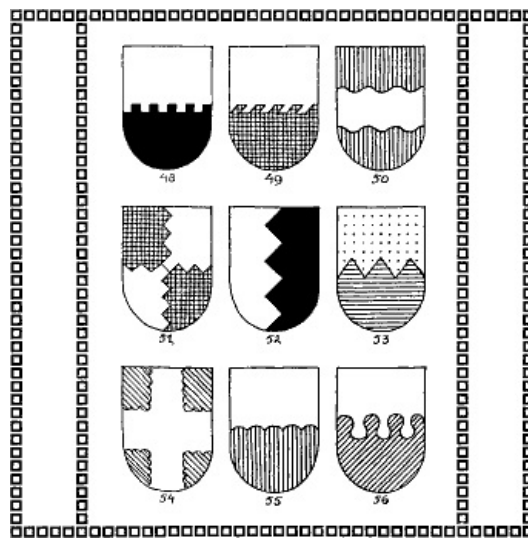
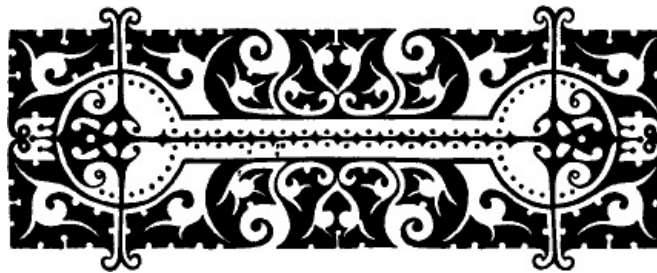

fig. 48 de gekanteelde lijn (getinneeerde),
 „ 49 de schuin gekanteelde lijn,
 „ 50 de gegolfe lijn,
 „ 51 de tanden lijn,
 „ 52 de hoekige lijn (groote tanden),
 „ 53 de zigzag lijn (3 groote tanden),
 „ 54 de geschulpte lijn,
 „ 55 de uitgeschulpte lijn,
 „ 56 de wolkljn.

[17]

DE SCHILDVORM

III.

Het wapenschild diende oorspronkelijk tot dekking tegen zwaardslagen, pijlen en lansstooten. De vorm van het schild is zeer uiteenlopend en hangt voornamelijk af van den tijd, waarin het ontstond. De vroeger gangbare namen: Fransche, Duitsche, of Engelsche schilden in verband met den vorm zijn onjuist, omdat de vorm gelijktijdig voor alle landen dezelfde was. In de vroege middeleeuwen diende het schild dus voor practische doeleinden in den strijd en was de vorm met de praktijk in overeenstemming. Zoodra echter de schilden zuiver heraldisch werden, waren ze gevormd volgens decoratieve beginselen.

Deze decoratieve beginselen in de heraldiek eischen dat voldaan wordt aan:

1. *duidelijkheid van het beeld*, waardoor
2. *doeltreffende schildvorm* noodzakelijk is en, in overeenstemming met de kunsthistorie
3. *de juiste stijl* wordt in 't oog gehouden.

Een compleet heraldisch wapen bestaat uit minstens het schild en een helm, die daarop is aangebracht. Kan de helm desnoods nog gemist worden, het schild als belangrijkste onderdeel kan niet worden weggelaten. In strijd nu met *stijl* zou zijn een Gothisch driehoekschild op een Rococo gebouw, of een pothelm op een Renaissance schild. [18]

Voorts is niet ieder beschilderd schild een heraldisch; de figuur moet steeds in nauw verband staan met den schildvorm.

De oude Middeleeuwsche wapenschilden waren van hout gemaakt, en overtrokken met leer, geolied linnen, perkament of met pelswerk, waarop de wapenfiguur in uitgeknipte metalen platen was aangebracht. Moest de wapenfiguur in kleur op den metalen grond komen, dan werd het schild met een dunne metalen laag bekleed en de gekleurde figuur daarop in uitgeknipt leer of pelswerk aangebracht. Terwijl later de gedeelten van metaal ook wel door kleur werden vervangen. Eerst veel later ontstonden geheel metalen schilden.

Het gebruik van wapenschilden is al zeer oud; de klassieke strijders dekten er zich mee tegen pijlpunten. Voor de heraldiek echter beginnen de schilden van betekenis te worden in de 12e eeuw. [19]

In den strijd of bij tournooien, waar de zwaar geharnaste ridder onkenbaar was, werd het herkenningsteeken, het wapen, op de meest in 't ooglopende plaats aangebracht. Als bij uitstek daarvoor geschikt, werd spoedig het schild als die plaats aangewezen, daar dit naar alle zijden tot dekking werd gericht en geheven. Door het wapenteeken werden rang en geslacht aan tegenstanders of toeschouwers kenbaar gemaakt.

Het schild werd aan een band of bandelier om den hals gedragen, terwijl bovendien aan den binnenkant nog een handriem was aangebracht, waarmede het door de linkerhand verplaatsbaar was.

De oudste schilden zijn driehoekig van vorm; ze waren in gebruik in de 12e eeuw en in de eerste helft van de 13e eeuw. Aanvankelijk zeer hoog en puntig, waren slechts de randen van metalen banden voorzien, en had het schild nog slechts zelden een kenmerkende wapenfiguur. De hoogte was $\pm \frac{3}{4}$ manslengte, dus 1.20 Meter hoogte bij 0.60 M. boven breedte. Spoedig echter vermindert deze hoogte tot $\frac{1}{2}$ manslengte, b.v. 0.75/0.60 M. [20]

In de tweede helft van de 13e eeuw en in het begin van de 14e wordt de driehoek bijna gelijkzijdig, en leent zich uitstekend voor van onderen smaller wordende beelden. (fig. 57 en fig. 65).

Gedurende de 14e eeuw komen bovendien de halfronde schilden voor, met rechte zijkanten en aan den onderkant afgesloten door een halven cirkel. Deze uitsluitend heraldische schilden leenen zich goed voor samengestelde wapens, evenals de eveneens uitsluitend heraldische, van onder halfcirkelvormige, maar met toegespitste punt voorziene, schilden. Deze, uit de 15e eeuw afkomstig, en algemeen toegepast in de 16e eeuw, zijn nooit praktisch gebruikt.

Tegen het einde van de 14e eeuw wordt op de tournooien gebruik gemaakt van ren-, of steekschilden, die in vorm gelijken op de halfronde schilden, maar die bovendien aan den rechterflank van een driekwart cirkelvormige insnijding zijn voorzien, waarin de lans kon worden gelegd, en waardoor de rechterhand, waarmede de lans gevoerd werd, beter was beschermd. Dit schild is alweer veel kleiner, ongeveer $\frac{1}{5}$ manslengte. [21]

De overige schildvormen, welke in de heraldiek voorkomen, behooren uitsluitend tot de periode van de decoratieve heraldiek, en vinden eerst hun toepassing vanaf de 15e eeuw. Dan verdwijnen de oude praktische vormen door het aanbrengen van insnijdingen en uitschulpingen, die, opgerold en omgebogen aanleiding geven tot het ontstaan van de cartouche schilden, die in het Renaissance tijdperk tehuis behooren. [22]

De voornaamste verdere vormen zijn dan nog: het schild met accoladen boven en onder, 16e eeuw; het cartouche schild; het Italiaansche schild, dat, van boven breed, naar onderen spits toe loopt, van symmetrische uitschulpingen is voorzien, en dat van den beginne af aan een versierden voet en bovenrand kreeg.

Verder: het Rococoschild, dat, hoewel geheel afwijkend van elken praktischen vorm, niettemin volkomen verdedigbaar is uit een oogpunt van stijl, evenals de ellipsvormige, cirkelvormige en amandelvormige schilden uit den Baroktijd en den stijl Louis XVI.

Goede wapenfiguren zijn echter moeilijk op deze schildvormen aan te brengen, vooral waar de heraldische schilden de meest willekeurige vormen verkregen. [23]

Ten slotte noemen we nog het ruitvormige schild, dat uitsluitend bestemd was voor wapens van vrouwen, en soms nog omgeven was door een geknoopt liefdekoord. Natuurlijk was ook dit schild zuiver heraldisch, en werden door vrouwen de schilden niet praktisch gebruikt.

Toch hadden vrouwen grooten invloed op de ontwikkeling van de heraldiek, daar hun tegenwoordigheid bij de steekspelen en tournooien door de ridders zeer gewenscht werd.

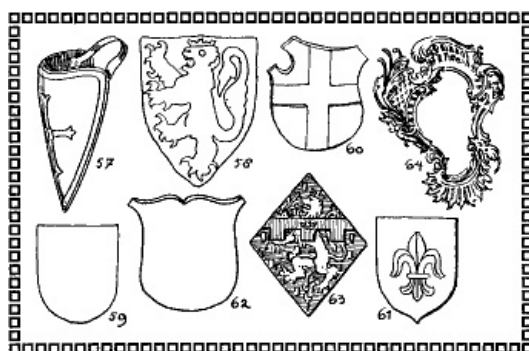

fig. 57. Schild uit de 12e eeuw.

„ 58. Schild uit het begin van de 13e eeuw.

„ 59. Halfrond schild, uit de 15e eeuw.

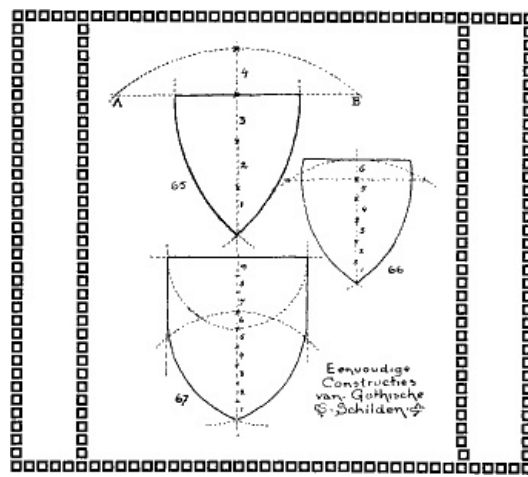
„ 60. Renschild, 15e eeuw.

„ 61. Schildvorm uit de 16e eeuw.

„ 62. Schildvorm uit de 1ste helft van de 16e eeuw.

„ 63. Ruitvormig schild (vrouwen schild).

„ 64. Rococo schildvorm.

- „ 65. Constructie van een vroeg-Gothisch schild. A en B zijn de middelpunten van de bogen, die de zijden van het schild vormen.
- „ 66. Iets latere schildvorm.
- „ 67. De middelpunten van de bogen liggen weer in A en B, evenals in fig. 66. Fig. 65, 66 en 67 leenen zich uitstekend voor het aanbrengen van heraldische figuren.

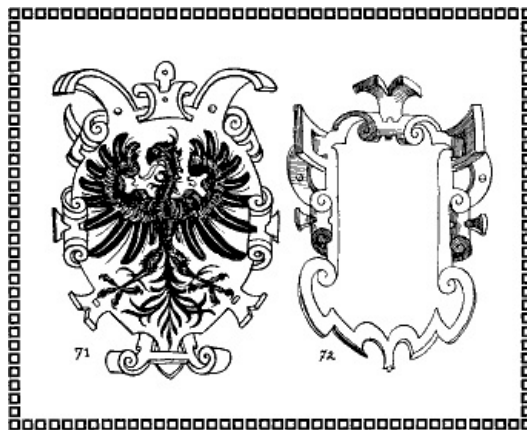
- „ 68. Heel vroege schildvormen, 1ste helft 13e eeuw. Teekening van een verguld koperen schaal, [25] met niello-ornament, z.g. *Limousiner* werk. Schildvorm als [fig. 66](#).

- „ 69. Fragment van een grafsteen te *Spiers*, uit het jaar 1386. Schildvorm als in [fig. 67](#).

„ 70. Renaissance schild, van den vorm van een renschild. Naar een tekening uit den tijd van *Albrecht Dürer*, 1ste helft van de 16e eeuw.

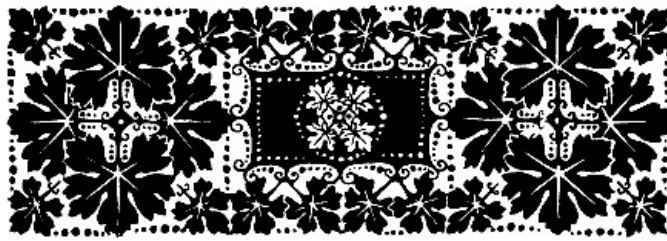

„ 71 en 72. Twee cartouche schildvormen van *Jost Amman*, uit zijn „tournoiboek”, (1566). Wapen van *Heilbronn*, en eenvoudige cartouche. Naar houtsnedes.

„ 73. Wapens van een doopboek uit 1647. Borduurwerk.

IV. Herautsstukken.

De heraldische figuren, waarmede het schild versierd werd, waren gewoonlijk direct op 't schild geverfd; soms ook waren ze verkregen door de figuren uit te knippen van stijf gemaakt of gepapt linnen, dat zoodanig op 't schild werd vastgehecht, dat relief ontstond. Vooral de Middeleeuwsche schildververs te *Keulen* en *Maastricht* waren beroemd.

In de heraldische terminologie noemt men het aanbrengen van figuren op het schild: „'t schild beladen met figuren”. Men heeft nu twee hoofdgroepen van figuren, waarmede een schild kan zijn beladen, n.l. *heraldische stukken*, *herauts-* of *heroldstukken* genaamd, en *heraldische beelden* of gewone figuren, die ontleend zijn aan het plant-, dier-, of delfstoffenrijk.

De belading van de schilden met herautsstukken is voor den decorateur zeker minder interessant dan de belading met de gewone figuren; evenwel, ze is even belangrijk en kennis ervan is noodzakelijk voor hem, die heraldische versieringen heeft te maken.

Onder de „stukken” rangschikt men alle figuren, die hun begrenzing hebben in de randen van het schild zelf. Het zijn geometrische figuren, die ontstaan zijn door geometrische indeeling van rechte en gebogen lijnen, die raken aan den schildrand, en die dus het geheele veld verdeelen. De gewone figuren daarentegen zijn steeds vrij van den schildrand. Zoodat een „kruis” kan zijn een herautsstuk, maar ook een gewoon figuur. Het aantal herautsstukken is onbegrensd. Wij zullen hier alleen de meest voorkomende en de mooiste behandelen, ook al komen de laatste niet zooveel voor. [27]

Tot de herautsstukken behooren ook de in de Nederlandsche heraldiek niet voorkomende onverdeelde schilden, dus een schild b.v. uitsluitend van goud, zilver, azuur, keel, etc. Daar de bespreking van de herautsstukken overigens het best gaat met behulp van afbeeldingen, zullen we eenvoudig een serie hiervan blasoeneeren, waarbij dus, zoo als 't behoort, rechtsboven het eerst wordt genoemd.

A. Herautsstukken, ontstaan door uitsluitend verticale indeeling. (Het schild is gespleten of gepaald). [28]

Hierbij wordt een veld genoemd naar het aantal lijnen dat de spling bewerkstelligt, b.v. is het schild *drie maal gespleten*, dan zijn er 3 splinglijnen die het schild in 4 velden splingen. Bij een even getal splinglijnen gebruikt men het woord *paal*, zoodanig, dat b.v. een door 6 lijnen gespleten schild, dat dus zes maal gespleten is, wordt benoemd naar de helft van 't aantal splinglijnen in verband met de *paal*: dus een zesmaal gespleten schild is beladen met drie palen; een viermaal gespleten schild is beladen met twee palen, etc. Verder kan een *paal* voorkomen uitgebogen naar rechts of uitgebogen naar links; verkort naar het hoofd of naar den voet en gepunt naar het hoofd of naar den voet. [29]

De blasoeneering van de schilden is dus als volgt:

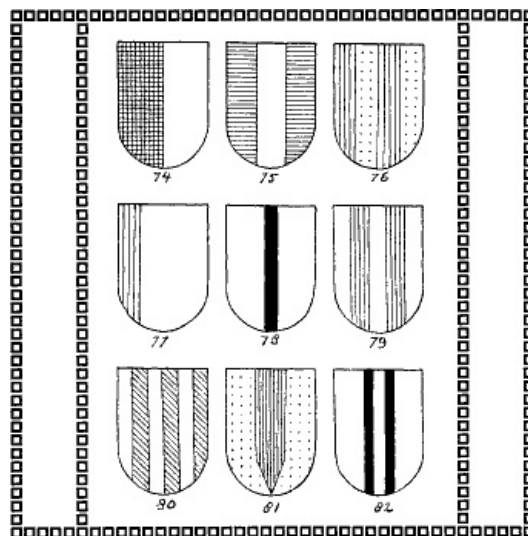

fig. 74. Gespleten, zwart en zilver.

fig. 75. Op blauw een zilveren *paal*.

fig. 76. Driemaal gespleten rood en goud.

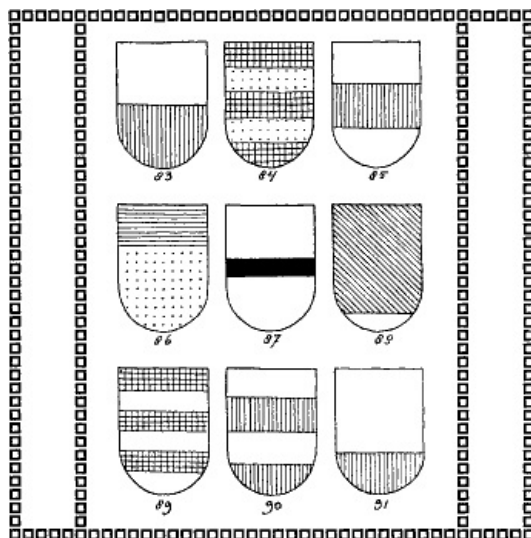
fig. 77. Een roode rechterpaal op zilver.

fig. 78. In zilver een zwarte *staaf*.

- fig. 79. In zilver twee roode palen.
- fig. 80. Vijfvoudig gespleten zilver en groen.
- fig. 81. Op goud een roode gepunte paal.
- fig. 82. In zilver een *tweelingpaal* van zwart.

Deze laatste is ontstaan door op een zwarten paal een smalleren aan te brengen van de kleur van [30] het veld.

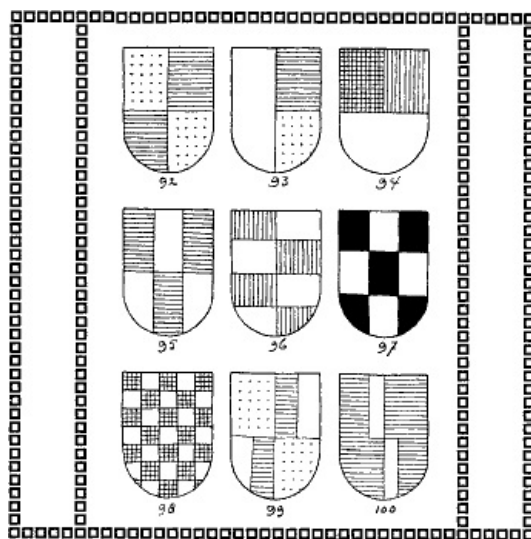
B. Herautsstukken, ontstaan door uitsluitend horizontale indeeling. (Het schild is gedeeld of gefaast).

- fig. 83. Gedeeld van zilver en rood.
- fig. 84. In zwart twee gouden balken.
- fig. 85. In zilver een roode balk.
- fig. 86. Een blauw hoofd op goud.
- fig. 87. Op zilver een zwarte band.
- fig. 88. Groen met zilveren punt.
- fig. 89. Vijfmaal gedeeld, zwart en zilver.
- fig. 90. Driemaal gedeeld zilver en rood.
- fig. 91. Op zilver een roode voet.

[31]

C. Herautsstukken, ontstaan door indeeling, uitsluitend van horizontale en vertikale rechte lijnen gecombineerd.

- fig. 92. Gekwartileerd (gevierendeeld) van goud en blauw.
- fig. 93. Gespleten en halfgedeeld van zilver, blauw en goud.
- fig. 94. Half gespleten en gedeeld, van zwart en rood, boven zilver.
- fig. 95. Gedeeld en tweemaal gespleten, blauw en zilver.
- fig. 96. Gespleten en driemaal gedeeld, rood en zilver.
- fig. 97. *Geschaakt* in negen velden, zwart en zilver.
- fig. 98. *Geschaakt*, zwart en zilver. Indien het schaakbord ontstaat door vele spleit- en deellijnen, wordt het aantal velden niet genoemd.

fig. 99. Gekwartileerd; goud met in blauw en zilver gespleten tweede kwartier en in zilver en blauw gespleten derde kwartier. [32]

fig. 100. Blauw, met verschoven zilveren paal.

Verscheidene van deze herautsstukken komen in de Nederlandsche heraldiek niet voor, terwijl wij ook geen afzonderlijke benamingen ervoor hebben. Dit laatste vindt zijn oorzaak in 't feit, dat bij de blasoeneering meestal de Fransche taal werd gebruikt.

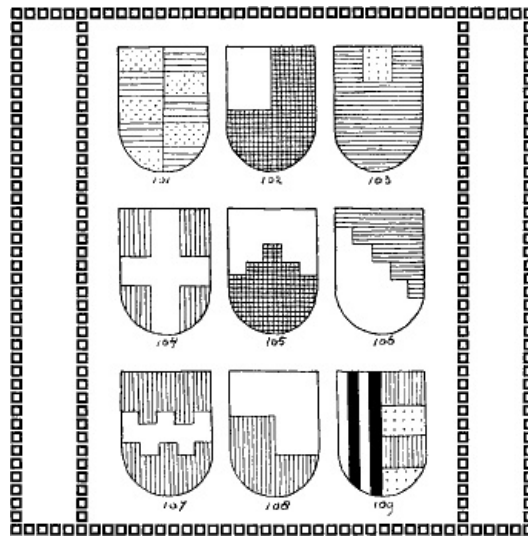

fig. 101. Gespleten, viermaal gedeeld goud en blauw.

fig. 102. Een zilveren vrij kwartier op zwart. Is dit vrije kwartier klein, dan spreekt men van *kanton*.

fig. 103. In blauw een gouden kanton.

fig. 104. In rood een zilveren kruis. [33]

fig. 105. In zilver een zwarte getinneeerde punt.

fig. 106. Trapvormig, schuins gedeeld blauw en zilver.

fig. 107. Getinneeerde balk, rood en zilver.

fig. 108. Met één rechte trede gedeeld, zilver en rood.

fig. 109. Driemaal gespleten van zilver en zwart, en driemaal half gedeeld van rood en goud.

Zooals we [vroeger](#) zagen is fig. 104 een herautsstuk, omdat het kruis de randen van het schild tot grens heeft.

Ook bij deze figuren zijn er, die weinig voorkomen; evenwel, volledigheidshalve hebben we ze besproken. Bovendien hebben ze hun nut, omdat men door deze verschillende voorbeelden tevens leert beschrijven. [34]

D. Overige Herautsstukken.

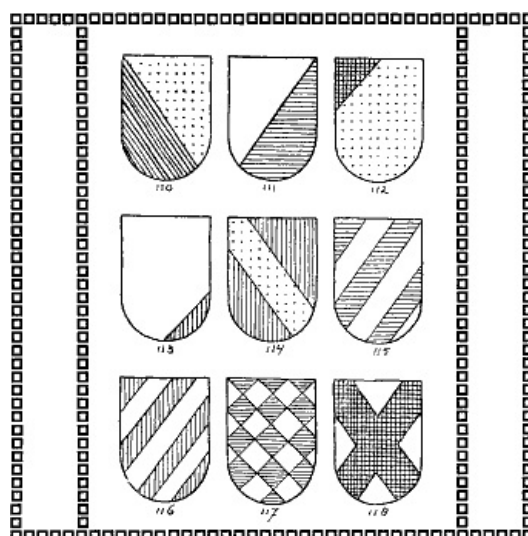

fig. 110. Geschuind van goud en groen.

fig. 111. Links geschuind van zilver en blauw.

fig. 112. Een rechter geschuind hoofd, van zwart en goud.

fig. 113. In zilver een schuine linker voet van rood.

fig. 114. Op rood een gouden band.

fig. 115. *Gebaard*, van 6 stukken, blauw en zilver.

fig. 116. Vijfmaal schuinlinks gedeeld van rood en zilver.

fig. 117. Geruit, van blauw en zilver.

fig. 118. Andreaskruis, van zwart en zilver.

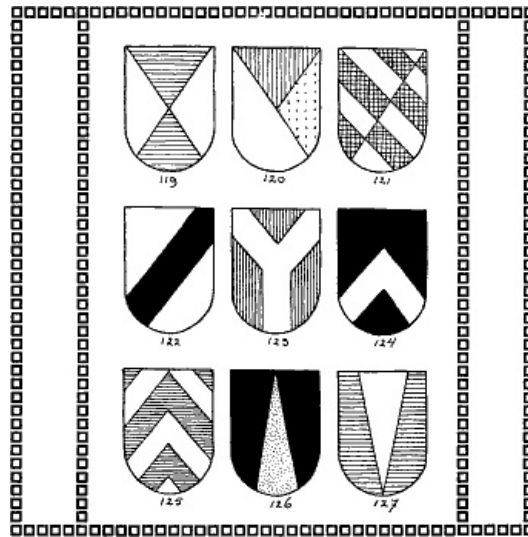

fig. 119. Schuin gevierendeeld, van blauw en zilver.

fig. 120. Geschuind en half links geschuind van zilver, rood en goud.

fig. 121. Links geschuind en vijf maal geschuind van zilver en zwart.

fig. 122. Op zilver een zwarte baar.

fig. 123. Rood, met *gaffel* van zilver.

fig. 124. Op zwart een zilveren *keper*.

fig. 125. Blauw, zilver gekeperd.

fig. 126. Van zwart met punt (*pile*) van goud.

fig. 127. Van blauw met punt (*pointe*) van zilver.

[35]

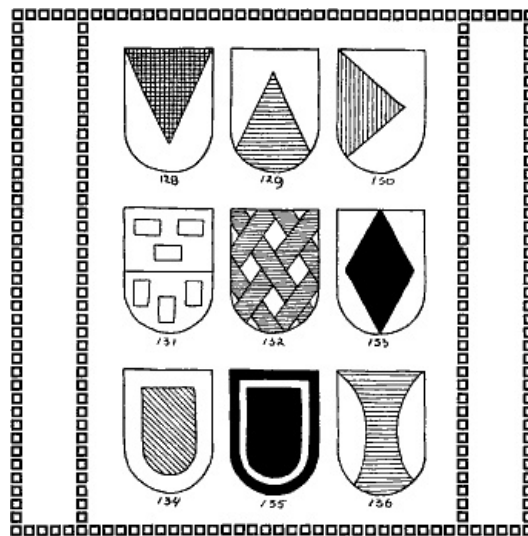

fig. 128. Een *gekoust* schild, zwart en zilver.

fig. 129. Een *gekapt* schild, zilver en blauw.

fig. 130. Een links omvat veld, van rood en zilver.

fig. 131. Een schild met *turven* (boven) en *blokken* (onder).

fig. 132. Van zilver, met *latwerk* van blauw.

fig. 133. Bekleed schild van zwart en zilver.

fig. 134. Schild met *boordsel*; groen met boordsel van zilver.

fig. 135. Schild met *zoom*.

fig. 136. Schild met *flanken*, blauw en zilver.

[36]

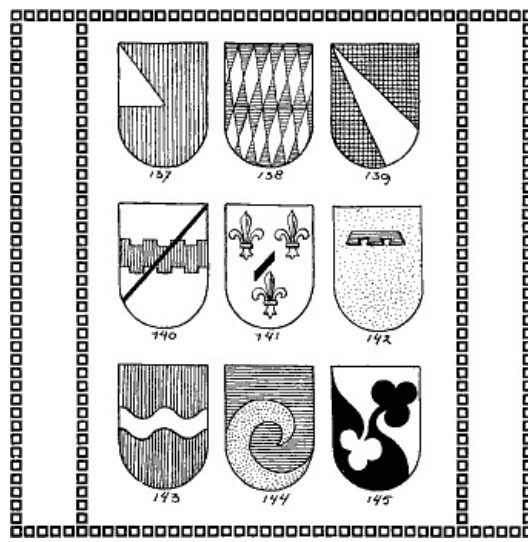

fig. 137. Rood, met zilveren *geer*.

fig. 138. Spits geruit van blauw en zilver.

fig. 139. Van zwart met een zilveren punt, bandswijs van uit den linker benedenhoek.

fig. 140. Van zilver, met dubbel getinneeerde faas van rood en *bastaard balk* van zwart over alles.

fig. 141. Een schild met *besnoeide baar*.

fig. 142. Een gouden schild met *barensteel* in 't hoofd.

fig. 143. Faaswijs gegolfd, rood en zilver.

fig. 144. Spiraalvormig gedeeld van blauw en goud.

fig. 145. Schuin gekwartileerd volgens een klaverblad, zilver en zwart.

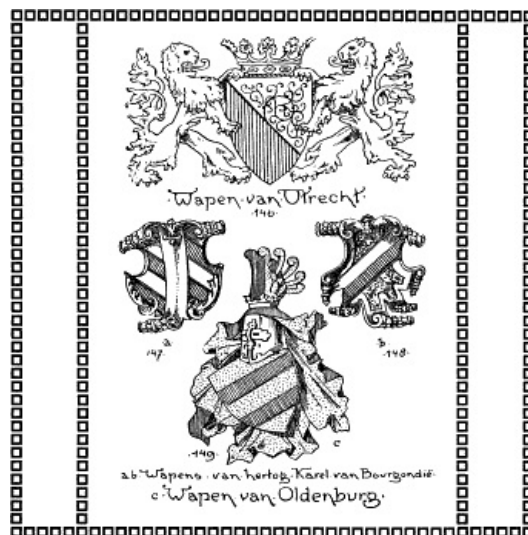
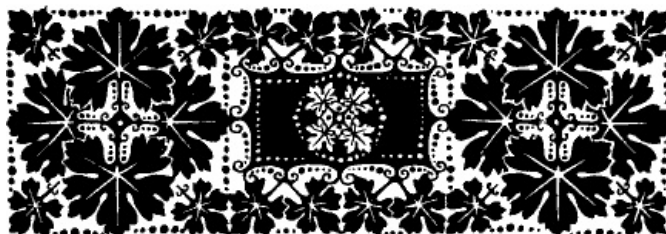

fig. 146. Wapen van *Utrecht*. Geschuind van zilver en rood. Tevens voorbeeld van damast.

fig. 147. } Een tweetal cartouche-wapens, evenals fig. 146 herautsstukken. Fig. 147 is het wapen
fig. 148. } van *Artois*, onder *Karel van Bourgondië*.

fig. 149. Wapen van *Oldenburg*. Herautsstuk, in goud twee roode balken.

V. HERALDISCHE BIJTEEKENS OF BREUKEN.

Alleen de oudste zoon van het huis is gerechtigd het oorspronkelijke wapen te dragen, en alle jongere zoons en takken van een huis zijn genoodzaakt het op kenbare wijze te wijzigen. Deze verandering in het wapen geschiedde door kenteekenen, die bijteekens of meestal *breuken* worden genaamd. Deze veranderingen geschieden door:

1. *Kleur*. De kleuren van de stukken werden gewisseld of vervangen door andere. Is b.v. het volle wapen een roode leeuw op gouden grond, dan kan b.v. een zijlinie van het geslacht voeren een gouden leeuw op rooden grond, of zelfs een zwarten leeuw op zilveren grond.
2. Door *verandering in den stand* van het stuk; b.v. een klimmende leeuw kan gewijzigd worden in een staanden leeuw, terwijl de kleuren dezelfde blijven.
3. *Vermeerdering* van het aantal stukken. B.v. als de hoofdstam drie lelies voert, kan een zijtak er vijf voeren.
4. *Weglating* of verplaatsing van de stukken.
5. *Verdeeling* van het schild.

Een voorbeeld van toegevoegd stuk is de *barensteel* (fig. 142); dit is een horizontale balk met 3 tot 9 vertikaal afhingende verkorte palen. Deze verticale gedeelten waren oorspronkelijk rechthoekig, later werden ze verfraaid en schuin en zwaluwstaartvormig afgesneden. Ze is over het bestaande stuk of over de bestaande stukken aangebracht, en wordt ook tournooikraag genoemd. Vorstelijke personen breken tegenwoordig uitsluitend met den barensteel, terwijl van de niet vorstelijke personen alleen de oudste zoon den barensteel voert. Alle andere familieleden voegen ter onderscheiding toe b.v. een ster, een halve maan, een ring, een roos, een lelie, boordsel. Dit is wel de beste manier, omdat de andere wijzen van breken aan het euvel mank gaan, dat b.v. de kleur niet karakteristiek meer kan gewijzigd worden bij een talrijke familie, of dat bij een groot aantal figuren een toevoeging of weglating van een zelfde figuur niet spoedig in 't oog valt.

De plaats van den barensteel is gewoonlijk zwevend in het schildhoofd, op de eereplaats even boven het hart of rakend aan den bovenrand van het schild. De kleur wijkt af van de schildkleur, doch is, evenals alle andere bijteekens, niet gebonden aan de heraldische wetten ten opzichte van kleur op metaal en omgekeerd. Er bestaan b.v. ook gekleurde barensteelen op gekleurde schilden.

Fig. 140 geeft den *bastaardbalk*, als teeken van onechte geboorte. Men verwarre dezen balk vooral niet met den familiebalk, die in tegenovergestelde richting loopt, n.l. van rechts boven naar links onder, en die door zij- of jongere takken wordt gevoerd, b.v. verre bloedverwanten of neven van den drager van het wapen.

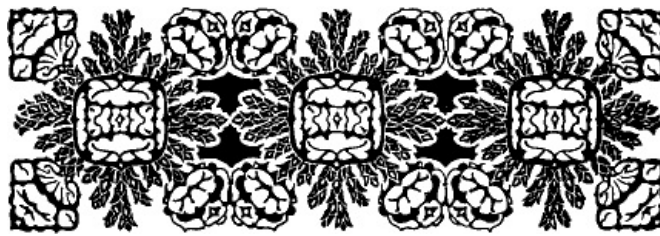
Meestal wordt de bastaardbalk echter klein en verkort gedragen, omdat niemand er prijs op stelde te toonen dat hij buitenechtelijk geboren was. Bovendien werd de bastaardbalk ook wel versierd om hem zooveel mogelijk onkenbaar te maken. De plaats van den bastaardbalk is steeds in het hart van het schild.

In Engeland geldt nog heden de volgende heraldische regel.

De oudste zoon voert bij het leven zijns vaders den barensteel, de tweede zoon een halve maan, de derde een 5-stralige ster, de vierde een maarle, de vijfde een ring, de zesde een lelie, de zevende een vijfbladige roos, de achtste een ankerkruis, de negende een dubbel vierblad. Zoover wordt deze regeling doorgevoerd, dat de oudste zoon van den tweeden zoon een barensteel droeg op een halve maan, en de vierde zoon van den zevenden zoon een maarle op een 5 bladige roos.

In Duitschland bepaalde men zich gewoonlijk tot verandering van kleur of verandering van het heele kleinoed.

VI. HERALDISCHE BEELDEN.

We zijn nu gekomen aan een der voor den ontwerper meest interessante hoofdstukken van de heraldiek, n.l. aan dat van de Heraldische beelden, die ontleend zijn aan de natuur, aan gebruiksvoorwerpen of aan de fantasie. Kortom, alle heraldische beelden, die niet onder zijn te brengen bij het hoofdstuk herautsstukken. Het groote onderscheid tusschen beide groepen is dan ook, dat de laatstgenoemde hun grenzen hebben in den schildrand, en eerstgenoemde geheel vrij liggen of slechts gedeeltelijk den schildrand raken.

Zijn de herautsstukken geometrische of geconstrueerde figuren, de heraldische beelden vereischen van den teekenaar groote vaardigheid en handigheid in het styleeren. Hoewel er regelen bestaan, die niet uit het oog mogen worden verloren, is de teekenaar toch niet zoodanig aan strenge wetten en regels gebonden, dat hij niet eenige vrijheid zou hebben om, waar de stijl of de omgeving zulks gebieden, hiervan een weinig af te wijken.

Een eerste eisch is natuurlijk weder: duidelijkheid. Een gevolg hiervan is, dat tijdens de Gothiek de heraldische beelden *niet naturalistisch* werden voorgesteld, maar *gechargeerd* en *gestyleerd*. Eerst tijdens de Renaissance kwam het afbeelden van b.v. naturalistische dieren- en menschfiguren in gebruik.

Dit terugbrengen van natuurvormen tot een bepaalden stijl, zooals zoo dikwijls wordt gevraagd, is [42] niet terstond te leeren. Vaardigheid hierin wordt verkregen door dikwijls goede voorbeelden uit de verschillende stijlperioden te bekijken. De fraaiste en meest tot bestudeering aanbevolen heraldische beelden zijn afkomstig uit de 13e, 14e en 15e eeuw.

Naderhand heerschte in de heraldiek te veel het naturalisme, waardoor het karakteristieke van het heraldische beeld, en daardoor van het geheele wapen, verloren ging. Wat wel te verklaren is overigens, omdat de practische waarde van het schild als zoodanig verloren ging.

De volgende hoofdgeregels gelden voor de heraldische beelden: [43]

1. De figuur vulle zooveel mogelijk het geheele veld en sta in juiste verhouding tot de fond.
2. De figuur kan ook zijn een onderdeel van een voorstelling, b.v. een lichaamsdeel.
3. De figuur kan gecombineerd worden met andere figuren en ook met herautsstukken.
4. Het heraldische beeld moet zooveel mogelijk zijn een vlakversiering, dat wil zeggen een vlakke [44] figuur, in omtrek, ingevuld door een vlakke kleur. Vermijding van schaduw is daarom aanbevolen.
5. Het heraldisch beeld behoort te worden voorgesteld in den stijl van het wapen en de omgeving, waarin of waarop het is aangebracht.

[45]

A. Het kruis.

Het kruis is een der veelvuldig toegepaste heraldische beelden; zinnebeeld van den Ghristelijken godsdienst, is het dikwijls tijdens de kruistochten, toen dus ook het praktisch nut van het schild zeer groot was, aangenomen als wapenteeken.

In zijn eenvoudigsten vorm komt het kruis voor als *kruis* en als *schuinkruis*. We zagen het kruis als zoodanig reeds voorgesteld bij de herautsstukken. Waar de kruisridders uit alle christelijke landen optrokken, kon verwarring niet uitblijven; daarom werd getracht den kruisvorm zooveel mogelijk te varieeren door veranderde plaatsing op het schild of door verandering van de armen van het kruis.

Een zeer belangrijke plaats is nog het hart van het kruis, dat ook voor talrijke varianten geschikt is.

De kruizen, waarvan de armen hun beëindiging vinden in den schildrand, behooren, mits ze niet vervormd zijn, tot de herautsstukken. Zijn de armen verkort of vervormd, dan behooren ze tot de heraldische beelden. Het totaal aantal verschillende kruizen bedraagt ongeveer 300, welk groot aantal door ons hier niet kan worden behandeld.

De voornaamste vormen evenwel, die ook overigens voor een ontwerper of teekenaar van belang zijn, daar ze vaak ook in de symboliek werden en worden toegepast, laten we hier volgen:

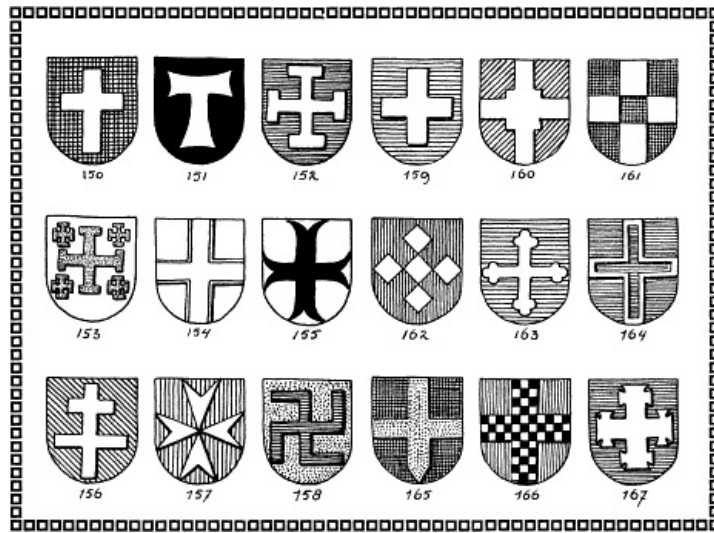

Fig. 150. Het *Latijnsch kruis* of *lijdenskruis*; een kruis met 3 verkorte armen, waarvan alleen de onderste verlengd is.

Fig. 151. *St. Anthoniekruis*. De bovenste arm ontbreekt.

Fig. 152. *Het krukkenkruis*, waarvan de armen door St. Antoniekruizen worden gevormd.

Fig. 153. *Het Jeruzalemsch kruis*. Goud op een zilveren veld, dus hier is gezondigd tegen de regelen van de heraldische tinkturen.

Fig. 154. *Geboord kruis*. De rand is aangebracht, om in een geval als boven geen kleur op kleur te krijgen.

Fig. 155. Het *anker kruis*, eindigende in twee omgebogen punten; varianten hierop zijn het klaverbladkruis en het leliekruis, waarvan de punten eindigen in klaverbladen of leliën. [46]

Fig. 156. *Patriarchale kruis* met 2 of 3 horizontale armen, die naar onderen in lengte toenemen.

Fig. 157. *Het Maltheser kruis*, vaak ook met een vergroot hart, van de Maltheser of Johanniter orde, steeds wit op rood. Oorspronkelijk droegen de ridders van deze orde op een zwarten mantel een wit kruis. De ridders van de Duitse orde droegen op een witten mantel een zwart kruis.

Fig. 158. *Het hakenkruis*. Dit kruis is afkomstig van veel vroeger datum dan Christus' geboorte en o. a. reeds als teeken van de eeuwigheid in gebruik bij de oude Indische volksstammen. Terwijl eveneens de oude Noorsche volkeren aan dit teeken eenzelfde beteekenis hechtten. [47]

Fig. 159. *Het Grieksche kruis*, volgens welk grondplan ook dikwijls nog in de Middeleeuwen kerken werden gebouwd, in tegenstelling met den gewonen basiliekvorm, die een Latijnsch kruis tot grondplan had. Wit op veld van azuur.

Fig. 160. *Kruis met een vergroot hart*.

Fig. 161. *Kruis met uitgebroken hart*.

Fig. 162. *Kruis gevormd van ruiten*.

Fig. 163. *Geklaverd kruis*.

Fig. 164. *Geledigd kruis*. Hiervan is als 't ware alleen de smalle rand blijven staan.

Fig. 165. *Gepunt kruis*. Ontstaan uit het houten kruis, dat met de punt in de aarde werd gestoken.

Fig. 166. *Geschaakt kruis*.

Fig. 167. *Herkruist kruis*.

Voor de verdere kruizen zie men de [heraatsstukken](#).

Tenslotte merken we nog op, dat eenzelfde kruis in verschillende tinkturen nog kan worden benoemd naar de nationaliteit: b.v. een Grieksch kruis is wit op azuur; een Engelsch kruis of St. Georgekruis is wit op rood. Terwijl verder het Duitse kruis is sabel op zilver en het Fransche kruis eindigt in leliën inplaats van in klaverblaadjes.

B. De Mensch-figuur.

Dikwijls werd in de heraldiek van de menschfiguur gebruik gemaakt. Zij is dan voorgesteld in verschillende houdingen, kleeding en bezigheden; mannen, zoowel als vrouwen uit alle standen, en in 't bijzonder zulke, die iets kenmerkends hebben, b.v. koningen, ridders, monniken, negers, jonkvrouwen, wildemannen (naakt, met een bladerenkrans om de lendenen, en geheel behaard), heiligen en ook Turken.

Is de geheele menschfiguur toegepast, dan is deze gewoonlijk „en face” geplaatst, zoodat deze in dezelfde richting kijkt als de drager van het schild. De figuur staat, zit (b.v. de H. Maagd) of knielt. [48]

Gedeelten van de menschfiguur, die ook worden toegepast zijn: *'t hoofd*, dat meestal naar rechts gewend is, en zelden aanzierend; *het oog*, dat nooit van terzijde gezien, maar steeds in vooraanzicht geteekend werd; *de arm*, die naar de gedeeltelijke bedekking van kleeding is te herkennen als die b.v. van een ridder, als ze geharnast is; bovendien is het meest een rechterarm, die iets in de hand [49]

gekneld houdt.

De hand zelve komt èn afzonderlijk voor en ook als twee in elkaar geslagen handen, als teeken van broederschap. Zie [fig. 69](#).

Het hart staat vertikaal, evenals de beenen, die overigens meestal gebogen zijn in de knie, en 3 in getal, onderling verbonden of afzonderlijk.

Ook het *doodshoofd* en twee gekruiste doodsbeenderen komen voor; de symbolische beteekenis hiervan is bekend genoeg.

Vaker komen de onderdeelen van den mensch voor in verbinding met diervormen, maar deze heraldische beelden behooren tot de fantastische.

Menschelijke lichaamsdeelen kunnen bovendien nog op twee verschillende wijzen worden voorgesteld, en wel als *afgescheurd*, in welk geval er nog lappen huid aan zijn blijven vast zitten, en als afgesneden, in welk geval de snijlijn recht is. Zie [fig. 174 en 175](#).

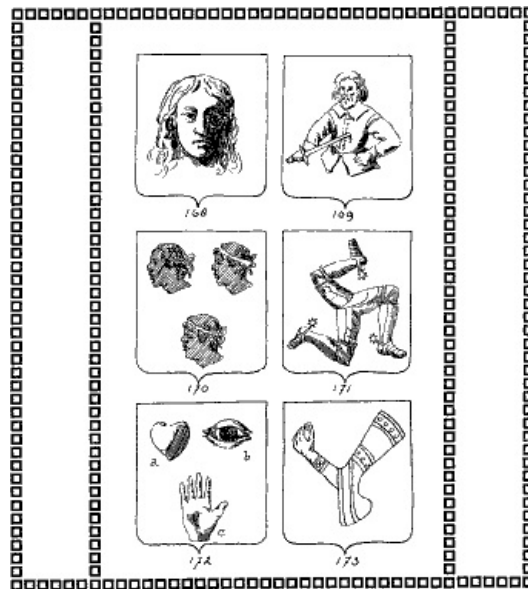

Fig. 168. Hoofd, aanzierend.

Fig. 169. Man, zich met de rechterhand een zwaard in de borst stekend.

Fig. 170. Van zilver, met 3 Moorenhoofden van purper.

Fig. 171. Drie geharnaste en gespoorde beenen, in 't hart samengevoegd met de dijen.

Fig. 172 a. Een hart in 't rechter kwartier. b. Een oog in 't linker kwartier. c. Een geopende binnenhand in de punt.

Fig. 173. Een geharnaste arm, een ring houdend.

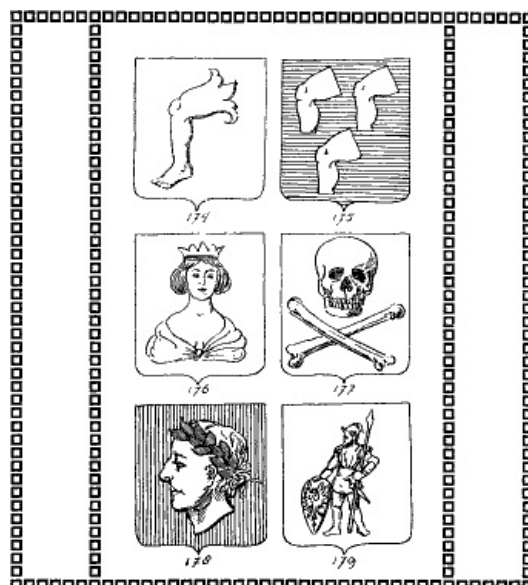

Fig. 174. Een afgerukt been.

Fig. 175. In azuur drie afgesneden zilveren knieën.

Fig. 176. Borstbeeld.

Fig. 177. Doodshoofd met gekruiste beenderen.

Fig. 178. In rood een zilveren hoofd van ter zijde, rechts gewend, met lauwerkrans van sinopel.

Fig. 179. Mensch-figuur.

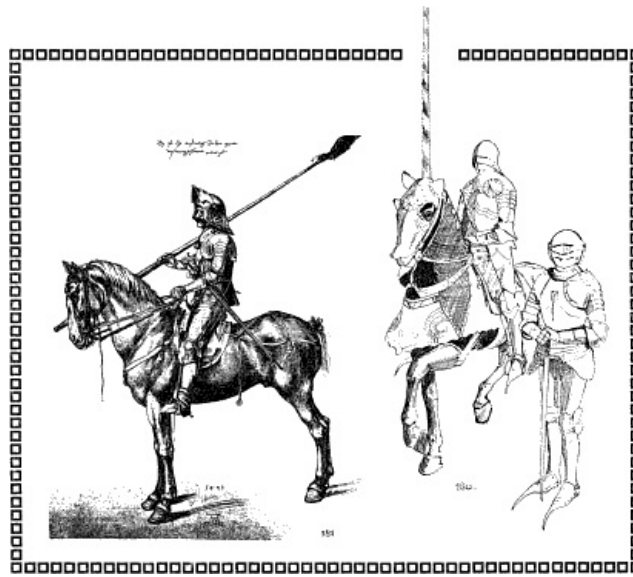

Fig. 180. Geharnaste ridders.

Fig. 181. Geharnast ruiter, teekening van Albrecht Dürer.

[50]

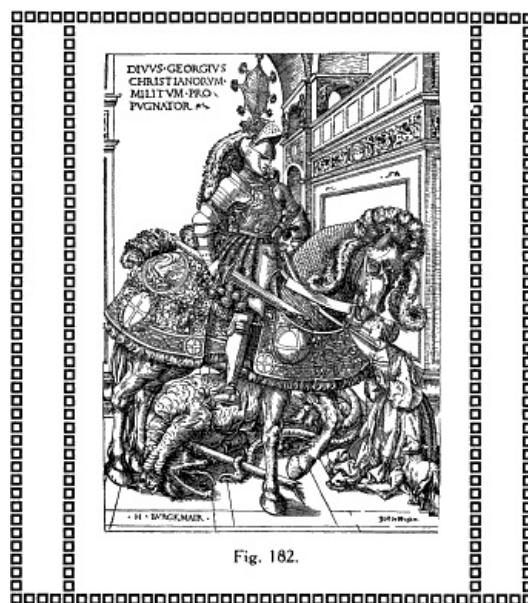

Fig. 182.

Fig. 182. St. Joris, voorgesteld als een geharnast ridder, (midden 16e eeuw) door Hans Burgmayer.

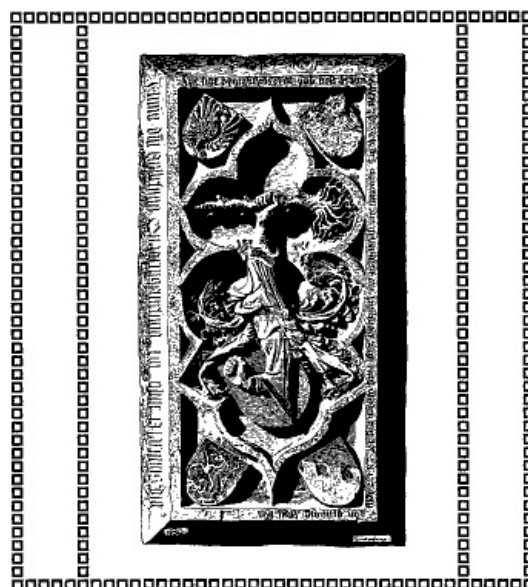

Fig. 183. Menschelijke lichaamsdeelen als heraldische motieven. Grafsteen te Salzburg ± 1528.

C. Dieren.

In de heraldiek zijn velerlei soort dieren toegepast geworden; bovendien werd variatie aangebracht in den stand of door samenvoeging van meerdere exemplaren; ook onderdeelen als koppen, nagels [51]

etc., zelfs onthoofde dieren komen voor.

Voor de afzonderlijke lichaamsdeelen geldt het zelfde, wat gezegd is voor de menschelijke lichaamsdeelen: ze kunnen zijn *afgerukt* en *afgesneden*. Een kop kan zijn in profiel of aanzierend, terwijl hij vaak is gekroond, of rust op een halsband.

De meest kenmerkende stand van het dier is tevens de meest heraldische stand; zoo is een leeuw 't best in z'n karakter afgebeeld als hij klimmend is voorgesteld met dreigend opgeheven klauwen. Zijn natuurlijke wapens als tanden en klauwen krijgen een gechargeerd karakter; hierdoor spreekt de geheele figuur meer.

Elke kleur kan voor de dieren worden gebruikt; 't best is echter de bij de natuurkleur het meest passende tinctuur. We hebben dit op [blz. 7](#) reeds besproken onder het hoofdstuk: kleuren.

Wat den stand betreft kunnen de viervoetige dieren worden voorgesteld b.v. als klimmend, loopend, zittend, springend, liggend, stappend, staand, hardlopend, neerspringend, zwemmend etc.

Verder is 't mogelijk variatie aan te brengen door de dieren te maken: gekroond, geklauwd, getongd, gehalsband, aanzierend, afgewend, omgewend en verminkt.

In den regel worden de viervoeters afgebeeld gezien van terzijde, dus „en profiel”, en zijn dan (meestal) naar rechts gewend; of naar links gewend of aanzierend als deze minder algemeene stand nadrukkelijk is voorgeschreven.

D. De leeuw.

Van alle viervoetige dieren komt de leeuw het meest voor. Reeds in ons land is hij als wapenbeeld toegepast in de 2e helft van de 12e eeuw door den hertog van Brabant en de graven van Holland en van Vlaanderen. Ook in Duitschland is het gebruik van den leeuw zeer oud.

De wijze van voorstelling is zeer verschillend. De oudste leeuwen hebben een spitsen kop en een geopenden muil, zonder tong of tanden. Het lichaam is bij de heupen zeer smal, bij de borst wat breeder. Manen en haren worden nooit gedetailleerd. De normale stand is klimmend, waarbij de leeuw recht overeind staat, gereed als 't ware om aan te vallen. [52]

De oude styleering is zeer eigenaardig; aangezien de leeuw aan de heraldici niet bekend was, moesten deze afgaan op van hooren zeggen, en de meest gruwelijke eigenschappen, die het verscheurende dier werden toegeschreven, werden overdreven voorgesteld. Zoodat eigenlijk de oudste leeuwen heel weinig lijken op een werkelijken leeuw, maar niettemin echt leeuwerig deden met hun vurig krullende tong, hun groote, wijd uitgespreide klauwen, opengesperden muil en woeste oogen, waaraan een menschelijke uitdrukking werd gegeven. [53]

De staart van den leeuw wordt voorgesteld als zijnde naar boven gericht, terwijl het uiteinde, bestaande uit een zwaren bos haar, naar de rug van het dier is toegekeerd, terwijl vaak ook juist in 't midden van den staart een haarkwast werd aangebracht, een zuiver ornamentaal toevoegsel. Uit dit toevoegsel ontspringt soms nog een tweede staart, waarnaar de staart „*gespleten*” wordt genoemd.

Bij de blasoeneering komt dit gespleten zijn niet in aanmerking; dezelfde leeuw kan voor hetzelfde wapen enkelvoudig zijn of gespleten, zonder dat dit invloed heeft.

In den beginne worden de klauwen klaverbladvormig voorgesteld, terwijl hier onder nog een met een nagel gewapende teen werd aangebracht.

De kleur van den leeuw is meestal goud of rood, minder vaak zwart en zeer zelden blauw. De nagels en tanden zijn anders gekleurd; is de leeuw van metaal, dan zijn de nagels rood of blauw; is de leeuw gekleurd, dan zijn de nagels metaal; *altijd verschillen de wapens van het dier van de kleur van het veld*. Ook de oogen zijn òf van zilver, òf, bij een metalen leeuw, van kleur. [54]

In de vroege wapens staat de leeuw met z'n lichaamsas vertikaal; z'n lichaamsas valt dan samen met die van het schild. Gevolg van het vereischte: het driehoekige schildoppervlak zooveel mogelijk regelmatig te vullen met ornament. Vooral in Duitschland is dit het geval. Later, in de 15e eeuw, krijgt de leeuw een meer voorovergebogen stand.

De volkomen beharing van de oudste leeuwen verandert later in een plaatselijke beharing van manen, staart en onderzijde van buik en pooten.

De lijnenschema's [fig. 196](#), [fig. 197](#) en [fig. 198](#) geven de constructies aan voor een Romaanschen, Gothischen en Renaissance leeuw.

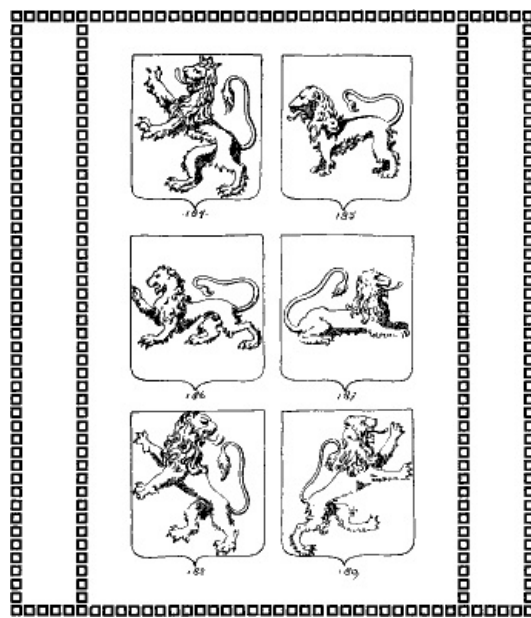

Fig. 184. *Gekroonde klimmende leeuw*, geklauwd en getongd.

Fig. 185. *Staande leeuw*.

Fig. 186. *Stappende of geluipaarde leeuw*.

Fig. 187. *Liggende leeuw*.

Fig. 188. *Omziende leeuw*.

Fig. 189. *Omgewende leeuw*, baarswijs geplaatst.

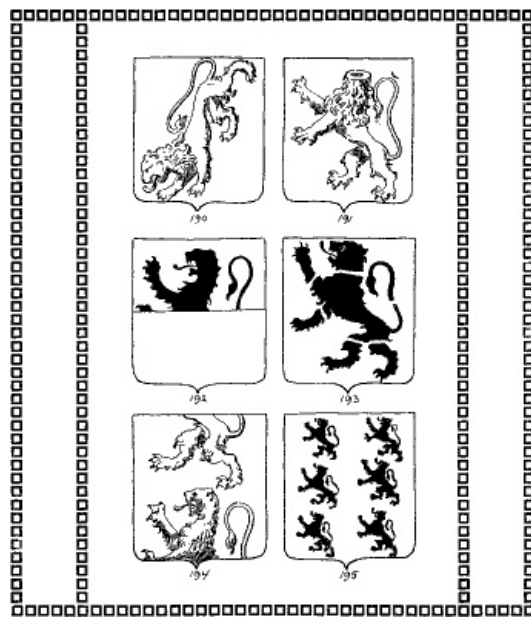

Fig. 190. *Neerspringende leeuw*, bandswijs geplaatst.

Fig. 191. *Onthoofde leeuw*.

Fig. 192. *Opkomende leeuw*.

Fig. 193. *Ontlede leeuw*.

Fig. 194. *Leeuw*, in 't hoofd uitkomend, aan de punt opkomend.

Fig. 195. *Welpen*. Indien meer dan twee leeuwen in één veld voorkomen, noemt men ze welpen.

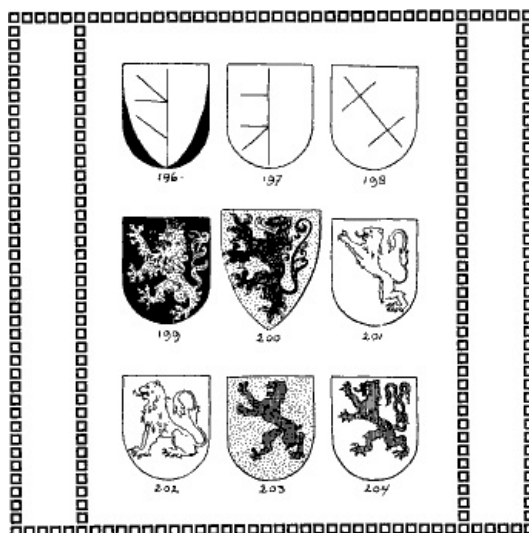

Fig. 196. *Lijschema voor een Romaanschen leeuw.*

Fig. 197. „ „ „ *Gothischen leeuw.*

Fig. 198. „ „ „ *Renaissance leeuw.*

In fig. 196 is duidelijk te zien, hoe de stand van de pooten in nauw verband staat met den driehoekigen schildvorm.

Fig. 199. *15e eeuwse leeuw*, met een golvende lichaamsas.

Fig. 200. *14e eeuwse leeuw*, met een verticale lichaamsas.

Fig. 201. *Springende leeuw.*

Fig. 202. *Zittende leeuw.*

Fig. 203. *Gehoonde leeuw*, d. w. z. ontgaan van tong, tanden, klauwen en staart.

[55]

Fig. 204. *Gesplitstaarte leeuw.*

Bij plaatsing van meer dan één roofdier (b.v. leeuw) op een schild, zijn ze altijd afgewend, omdat ze anders zouden vechten; deze stand komt niettemin soms voor.

E. De luipaard.

De luipaard wordt voorgesteld als een loopende leeuw, met dit onderscheid evenwel, dat de kop aanzien is. In dezen stand is steeds de binnenste (voor den aanschouwer) voorpoot opgeheven en de binnen achterpoot naar voren geplaatst. De staart is horizontaal teruggeslagen over den rug. Voor de rest is het lichaam als van een leeuw. Dit dier in verticalen stand wordt een *geleeuwden luipaard* genoemd, in tegenstelling weer met een loopend zijwaarts ziend dier, dat een *geluipaarde leeuw* wordt genoemd. Dikwijls ook wordt geen onderscheid gemaakt tusschen een luipaard en een geluipaarden leeuw; bovendien bestond in de oude heraldische kunst dit onderscheid in 't geheel niet en stelde men luipaard en leeuw op dezelfde wijze voor. Waarschijnlijk ook omdat terwille van de ruimte bij een driehoekig schild, bij toepassing van meerdere leeuwen deze boven elkaar moesten worden geplaatst en dan loopend.

De pluim van den staart behoort naar buiten te wijzen. Overigens gelden dezelfde bepalingen als die, welke genoemd zijn bij den leeuw:

Fig. 205. *zwart, met drie luipaards van goud.*

Fig. 206. *Geleeuwde luipaard.*

Fig. 207. *Geluipaarde leeuwen op Duitsch cartouche schild.*

Fig. 208. *Luipaard, stappend.*

[56]

Wat de leeuw voor viervoeters beteekent in de heraldiek is de adelaar voor de vogels: beide koningen in hun rijk, door moed en kracht uitmuntend. De adelaar is, meer nog dan de leeuw, geheel verworven tot ornament, zoodat alleen de conventie hier nog direct den adelaar in doet herkennen. Het lichaam van voren gezien (buikzijde) draagt een kop en profiel naar rechts gewend, met geopenden krommen snavel, uitgestoken gekrulde tong en woest blikkende oogen. De vleugels zijn uitgespreid zóó, dat de uiteinden der afwisselend smalle en breede, licht gebogen veeren met de punten op een boog liggen; deze veeren van iederen vleugel zijn 3-12 in getal, (in de oudste tijden het kleinste aantal) en symmetrisch geplaatst; ze worden naar onderen langer, dus juist omgekeerd als bij het levende dier. De gekrulde staart, uit weinig symmetrisch geplaatste gekrulde veeren bestaand, eindigt in een punt, soms in een lolie.

De pooten worden zeer krachtig en buiten verhouding groot voorgesteld en zijn zijdelings gericht; soms omknellen ze voorwerpen, b.v. een bol en een scepter. Het aantal teenen is drie naar buiten en één naar binnen gericht.

De adelaars in de oude heraldiek hebben aan weerszijden twee gekrulde veeren aan den hals; in de latere heraldiek vermeerderd dit aantal. De veeren, die het lichaam bedekken, zijn als spitse punten geteekend, met een ribbe.

De adelaar met één kop heet *koninklijk*. De adelaar met twee van elkaar gewende koppen wordt *keizerlijk* genaamd, doch behoort onder de rubriek fantastische beelden.

Ook deelen van het dier worden toegepast, b.v. een klauw (grijpend) of twee vleugels, met de ruggen naar elkaar gewend (*vlucht* genaamd). De adelaar wordt *arendsvogel* genoemd, als hij van bek en pooten beroofd is. De kleur is meestal zwart, soms rood of zilver.

Fig. 209. *Adelaar*, naar Michaël Ostendorfer. Houtsnede uit 1540.

[58]

Fig. 210. *Dubbele adelaar*, naar een Duitsch meester. Houtsnede uit 1507 (fantastisch beeld).

Fig. 211. *15e eeuwse adelaar* van het Sebaldusgraf te Neurenberg.

Fig. 212 en 213. Als fig. 211, door Peter Vischer.

Fig. 214. *Drie afgerukte adelaarskoppen*.

Fig. 215. *Arendsvogels*, steeds meer dan één in aantal, zonder pooten en snavel.

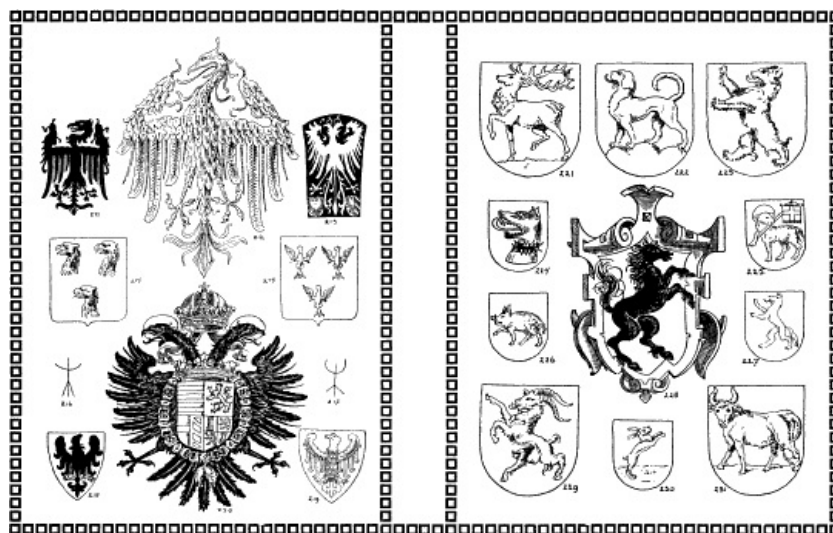
Fig. 216. *Lijnschema voor een Gothischen adelaar*.

Fig. 217. *Lijnschema voor een Renaissanceadelaar*.

Fig. 218. *Romaansche adelaar*.

Fig. 219. *Streng gestyleerde adelaar* uit de 13e eeuw.

Fig. 220. *Tweekoppige adelaar*, naar een Duitsch meester (fantastisch beeld). Titelblad uit Zwaben.

G. Andere dieren.

Veelvuldig komen verder voor:

Tijger en *panter*, producten van de fantasie; de *beer*, meestal zwart met wapens van rood of goud; de *ever*, zwart; de *wolf*, kleur rood met neerhangenden staart en naar voren gerichte ooren; de *vos*, kleur zwart, rood of zilver meestal, en met opgerichten pluimvormigen staart; het *hert*, springend of trotsch voortschrijdend, dragend een gewei met zes takken, drie aan elken hoorn; de *bok*, meestal steenbok met naar achter omgebogen gegroefde hoorns; de *ram*, met bijna cirkelvormig gebogen hoorns; het *schaap*; het *Paaschlam*, vaak met nimbus en kruis voorzien; de *stier*, stootend of klimmend (woedend); de *os*; de *koe*; het *paard* (hengst) met vliegende staart en manen en zonder teugels, zadel of stijgbeugels; de *hond*, meestal zwart of zilver en van de soort hazewind; de *brak*, een hond met hangende ooren en dikwijls voorzien van een met scherpe punten gewapenden halsband; het *stekelvarken*; de *ezel*; de *olifant*; de *haan*, in gevechtshouding, met sprekenden kam en weinig gestyleerde staartveeren; de *uil*; de *raaf*; de *valk*, met kap en belletjes en kruk; de *meeuw*, de *eend*; de

[59]

zwaan; de *zwaluw*; de *ooievaar*, staand op één poot en in den anderen b.v. een steen houdend; de *reiger*, met ingetrokken hals en een gekrulde veer achter aan den kop; de *pauw*, pronkend; de *duif*; de *papegaai*; de *merels*, vogeltjes zonder pooten en snavel, vooral in Frankrijk; de *dolfijn*, evenals de *bot*, de *zalm* en andere visschen, die gebogen, zwemmend, gepaard, stijgend, gevind, geschubd etc. kunnen zijn; de *kreeft*, rood, dus *gekookt*; de *hagedis*; de *slang*, blauw, groen of zilver; de *zeester*; de *schelp*; en minder veelvuldig voorkomend nog tal van andere dieren.

Fig. 221. *Hert*.

Fig. 222. *Brak*.

Fig. 223. *Beer*.

Fig. 224. *Brakskop*.

Fig. 225. *Paaschlam*.

Fig. 226. *Ever*, wild zwijn.

Fig. 227. *Wolf*.

Fig. 228. *Paard*, links gewend op Duitsch cartoucheschild. Naar Jost Amman.

Fig. 229. *Bok*.

Fig. 230. *Haas*.

Fig. 231. *Koe*.

[60]

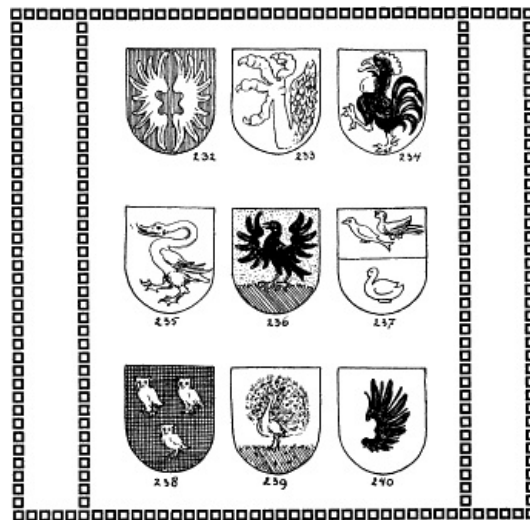

Fig. 232. *Vlucht*.

Fig. 233. *Arendsklauw*.

Fig. 234. *Haan*.

Fig. 235. *Zwaan*.

Fig. 236. *Raaf*.

Fig. 237. *Maarlen*, zonder pooten of bek en steeds en profil.

Fig. 238. *Uilen*.

Fig. 239. *Pauw*.

Fig. 240. *Halve vlucht*.

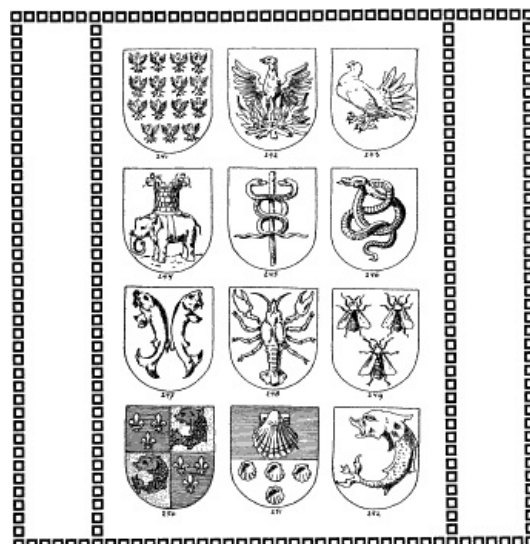

Fig. 241. *Adelaars*.

Fig. 242. *Phoenix of Phenix*, een fabelachtige vogel, die, onsterfelijk, uit een brandenden stapel

takken verrijst.

Fig. 243. *Duif*, naar rechts gewend. Teeken van vrede.

Fig. 244. *Olifant*, stappend; dragend een toren met 4 kanteelen en twee boogschutters.

Fig. 245. *Mercurius- of aesculaapstaf*.

Fig. 246. *Slang*, tweemaal geknoopt.

Fig. 247. *Visschen*.

Fig. 248. *Kreeft*.

Fig. 249. *Drie bijen*.

Fig. 250. *Gekwartilleerd*; in blauw drie gouden leliën in het eerste en vierde kwartier en in het tweede en derde van blauw een dolfijn in goud.

Fig. 251. *Schelpen*. Boven buiten-, beneden binnenaanzicht.

Fig. 252. *Dolfijn*, rechts gewend.

H. De Plant en hare onderdeelen.

Reeds in de oude heraldiek leverde het plantenrijk een groot aantal der benoodigde heraldische beelden; boomen, takken, bloemen, bladeren en vruchten werden veelvuldig gebruikt.

De *boom* staat meestal òf met de wortels in een berg (schildvoet), of is uitgerukt; de stam staat paalswijs en is voorzien van weinig symmetrisch geplaatste takken met naar verhouding buiten proportie groote bladeren, die, de soort kenmerkend, zijn gestyleerd. Soms ook komt een boom zonder bladeren voor. De kleur van de bladeren is groen; de stam is gewoonlijk zwart of bruin.

Het meest komen voor de *eik*; de *linde*; de *denneboom*; de *pijnboom*; de *cypres*; de *palm*; de *berk*. De linde heeft hartvormige bladeren, de den wordt voorgesteld als een kegel op een stam en de berk heeft een zilveren stam met groen loof. [61]

Ook *takken* komen voor, soms meerdere op een schild en voorzien van bladeren; bovengenoemde boomsoorten leveren de voorbeelden, terwijl ook nog veelvuldig *klaverbladeren* en *laurierbladeren* worden toegepast. Het klaverblad heeft steeds een steel; zonder dezen heet het drieblad. Van de bloemen zijn de roos en de lelie de meest in de heraldiek gewilde.

De *roos*, van boven gezien, is de wilde roos, met 5 hartvormige of slechts even aan den rand ingebogen bloembladeren, van rood, goud of zilver, en waartusschen 5 spitse groene kelkbladeren. Het hart is van goud. *Gevulde rozen* hebben meer dan één bladlaag. [62]

De *lelie* is gestyleerd in den bekenden Franschen liliëvorm (fleur de lis).

Reeds in 1179 komt ze voor in het Fransche wapen (vanwaar de naam Francica). Van de 3 bladeren, die in 't midden door een band worden saamgehouden, is het middenste onder en boven toegepunt; de beide buitenste boven en onder naar buiten omgebogen. Het deel onder den band is een verkleinde herhaling van het deel boven den band, terwijl het eerstgenoemde deel somwijlen ook alleen, zonder het tweede deel, voorkomt. Een afwijkende vorm is de *ontloken lelie*.

Andere vaak voorkomende bloemen zijn nog: de *zonnebloem*, de *papaver*, de *distel*, het *viooltje*, de *korenbloem* etc.

Ten slotte zijn nog te noemen de vruchten, meestal hangend aan een tak met bladeren, als daar zijn: [63] *appel*, *pijn- en denneappel*; *granaatappel*, *eikel*, *druif*, *korenaar*, *korenschoof*.

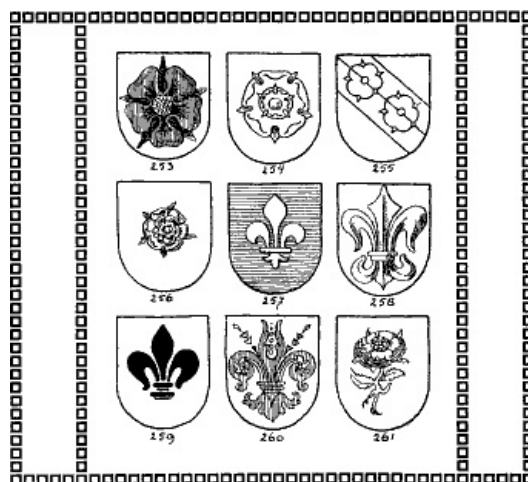

Fig. 253, 254, 255 en 256. *Verschillende heraldische rozen*.

Fig. 257, 258. *Leliën met gevulden voet*.

Fig. 259. *Lelie zonder voet*.

Fig. 260. *Ontloken lelie*.

Fig. 261. *Rozetak*.

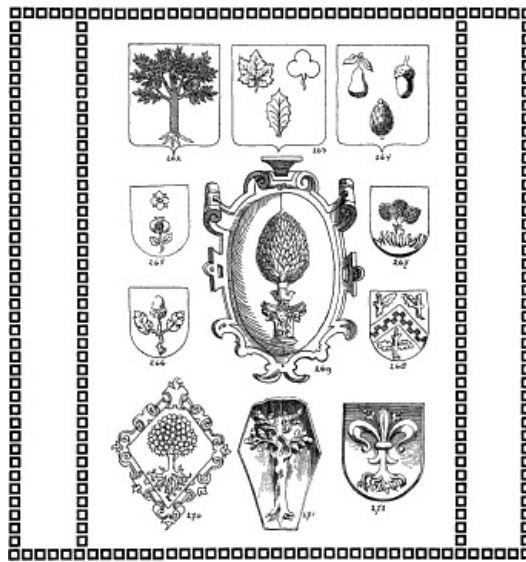

Fig. 262. *Laurier*, uitgerukt (wortels zichtbaar). Meest van groen.

Fig. 263. *Wijndruif; klaverblad; hulst*.

Fig. 264. *Peer; eikel; denappel*.

Fig. 265. *Bloem en granaatappel*.

Fig. 266. *Eikel met bladerentak*.

Fig. 267. *Drie denappels*.

Fig. 268. *Eiketakken*.

Fig. 269. *Denappel*, wapen van Augsburg, door Jost Amman.

Fig. 270. *Lindeboom*, op ruitschild.

Fig. 271. *Uitgerukte eikeboom*. Italiaansch, 1479.

Fig. 272. *Lelie*, van een relief uit Beieren.

[64]

I. Fantastische beelden.

Deze worden gevormd door samenstellingen van mensch en dier of van dieren onderling, en ontstonden uit sagen en overlevering, en grootendeels ook door de kruistochten.

De *dubbele adelaar* heeft twee van elkaar afgewende koppen.

Reeds in de oud-Egyptische en Assyrische kunst, dus lang voor Christus' geboorte, kwam dit fantastische dier voor; in de heraldiek echter sedert de 13e en 14e eeuw. Als het Duitsche Rijkswapen dateert het uit het begin van de 15e eeuw, tijdens keizer Sigmund. In later tijd werd de dubbele adelaar gekroond, en werden de klauwen voorzien van scepter en zwaard, en rijksappel.

De *gevleugelde leeuw*, een leeuw met vleugels.

De *griffioen* of grijpvoegel, het bovendeel van een adelaar gezet op een onderlichaam van een leeuw, gevleugeld, met een opgerichten staart of den staart tusschen de achterpooten door onder de buik.

De *centaur*, half paard, half mensch.

De *draak*, een reptiel met vleermuizenvleugels, vuur spuwend uit den grooten geopenden muil en neusgaten, met twee adelaars- of leeuwenklauwen en een gekamden, in weerhaken eindigenden staart.

De *weerwolf*; de *salamander*; de *zeeleeuw*.

De *meerman*, een naakte vrouw met vischstaart; de *meerman*.

De *melusine*, een gekleede, gekroonde vrouw, wier lichaam onder de borst overgaat in 2 vischstaarten, die ze met beide handen vasthoudt. (12e eeuw, wapen van Palermo).

[65]

De *Eenhoorn*. Een springend paard met gespleten hoeven, leeuwenstaart en rechten, doch gedraaiden hoorn voor het voorhoofd.

De *Harpy*, een adelaar met vrouwenbuste, (hoofd, hals en borst).

De voorwerpen zijn te verdeelen in een aantal rubrieken, b.v.

a. gebouwen, schepen.

b. wapens en oorlogswerktuigen.

c. werktuigen en voorwerpen, betrekking hebbend op jacht, vischvangst, landbouw en veeteelt.

d. kleeding.

e. muziekinstrumenten, huisraad, religieuze voorwerpen etc.

Alle te geven is ondoenlijk. Bepalen we ons tot beschrijving van enkele.

Fig. 287. *Handschoen*.

Fig. 288. *Hoed of muts*.

Fig. 289. *Vuurslag*.

Fig. 290. *Eg*.

Fig. 291. *Gesp en ring*.

Fig. 292. *Weerhaken*.

Fig. 293. *Zwaard*.

Fig. 294. *Voetangel*.

Fig. 295. *Sleutels* (zie [fig. 303](#)).

Fig. 296. *Wiel of rad*.

Fig. 297. *Letter*.

Fig. 298. Zie onder [J](#).

Fig. 299. *Schaats, viool*.

Fig. 300. *Molenijzer*.

Fig. 301. *Monogrammen*.

[68]

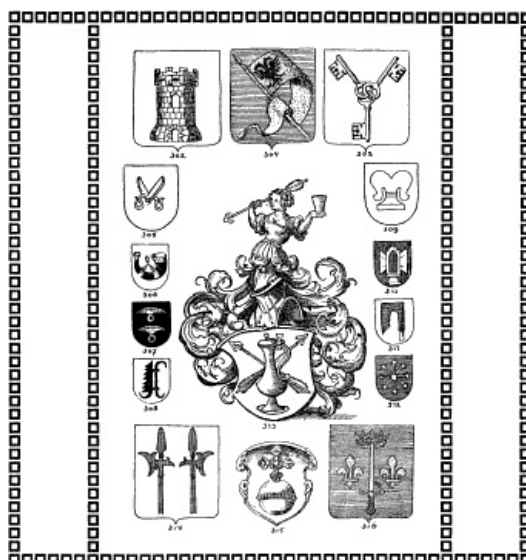

Fig. 302. *Toren*.

Fig. 303. *Sleutels*.

Fig. 304. *Standaard*.

Fig. 305. *Schaar*.

Fig. 306. *Jachthoorn*.

Fig. 307. *Wolfshaken*.

Fig. 308. *Ketelhaak*.

Fig. 309. *Schaakstuk*.

Fig. 310. *Poort*.

Fig. 311. *Hakmes*.

Fig. 312. *Karbonkel*.

Fig. 313. *Kan*.

Fig. 314. *Lansen*.

Fig. 315. *Wereldbol*.

Fig. 316. *Paalswijs in blauwe en zilveren degen, dragend op de punt een gouden kroon en vergezeld van twee leliën van hetzelfde*. Wapen van Jeanne d'Arc. [69]

Verder komen veelvuldig voor:

Kasteel, met tinnen en torens; poort of valdeur; kerk, in zij- of vooraanzicht met 2 tot 4 torens en hoge vensters; molen; schip-brug; palissade; piek; knots; dolk; stormram; vaandel; weerhaak; pijl en boog; strijdbijl; schild; vuurwapen; stompe vogelpijl; molensteen; zeis; sikkels; ploegijzer; hoefijzer; gordel; kroon; harnas; harp; luit; hamer; bijl; stoel; anker; ballen en ringen; schakel (onderdeel van de

ketting van de guldenvlies orde); muuranker; herdersstaf; altaar; bisschopsstaf; bijbel; wierookvat; kandelaar; etc., te veel om op te noemen of af te beelden. Voorwerpen uit de moderne techniek en kunstnijverheid zijn zooveel mogelijk te vermijden en te vervangen door oude symbolen.

[70]

VII. STAND EN PLAATSING VAN DE BEELDEN.

Somtjids worden er verscheidene van dezelfde figuren op één schild geplaatst. Is 't aantal onbepaald groot, dan luidt de term *bestrooid* of *bezaaid*. De beelden, b.v. kruizen, adelaars, leeuwen, lelies zijn dan even groot. *Geordineerd* heeten de beelden, als het aantal bepaald is; in dit geval is ook de plaats bepaald.

Staat er één beeld op het veld, dan is de plaats in 't midden; de eigen vorm van het beeld geeft dan de richting paalswijs of faaswijs aan. Dus een zwaard staat b.v. in 't midden, paalswijs. Twee beelden staan naast elkaar ••, in bijzondere gevallen boven elkaar ••. Drie beelden staan •••, geschreven 2-1; in bijzondere gevallen ••• of •••• of ••••. Vier beelden staan ••••; zijn er 5 dan is de rangschikking •••••, geschreven 2-2-1. Soms ook ••••• (1-3-1) of ••••• (2-1-2) in den vorm van het Andreaskruis. Zes beelden staan •••••• en zeven •••••••. De plaatsing is dus geordineerd door den schildvorm.

Vergezeld noemt men een groot beeld, waaromheen kleinere zijn gerangschikt. Zie b.v. fig. 153 en 313. *Belegd* is b.v. een paal, waarop sterren zijn aangebracht. Verder kunnen de beelden, indien er meer dan één is geplaatst op het veld, zijn o. a. afgewend, tegengekeerd, gelijkgewend, etc.

[71]

VIII. DE HELM.

Helmkroon, kussen, helmkleed, wrong en penning.

Reeds in de grijze oudheid beschermden de strijders zich het hoofd tegen zwaardslagen door een helm. Sedert de 12e eeuw dient de helm ook tot aanbrenging van heraldische versierselen. De helm leent zich uit den aard der zaak minder goed tot versiering van wapens van steden en vereenigingen en van vrouwen. Toch komt de helm ook op deze wapens voor. Behalve de pothelm kan iedere helm tot heraldische versiering dienen; voornamelijk echter de tornooi- en de steekhelm, die dan nog met het kleinood worden verfraaid.

De oudste helm is de *pothelm* (fig. 318), bijna cylindervormig, alleen aan den gezichtskant flauw uitgebogen en van een neus voorzien. De helmtop is plat, later kegelvormig verhoogd; op ooghoogte zit een gleuf en op mondhoogte zijn gaatjes voor ademhaling aangebracht. Onder den helm is een *bassinnet* aangebracht, met afhangende maliën (weefwerk als 't ware van metalen schakeltjes); op het bassinnet of bekkeneel lagen kussentjes, om de slagen op den zeer zwaren helm te breken. De helm rust op de schouders, weegt gewoonlijk meer dan 5 K.G. en is zwart, met verguld of verzilverd beslag. Deze helmvorm wordt in de heraldiek *zeer zelden* gebruikt.

In de 15e eeuw wordt de *salade* of *renhoed* (fig. 330) gebruikt, met een lang staartstuk in den nek. [72]

Deze komt in de heraldiek niet voor, daar hij diende voor oorlogsgebruik. Op toernooien werd de in de heraldiek gebruikte *steekhelm* (fig. 325) sedert de 15e en 16e eeuw gebruikt. Deze weegt \pm 20 K.G., maar rust op schouders, borst en rug, daar hij bevestigd is aan borst- en schouderplaten van het harnas. De kijksleuf sprong ver naar voren uit, en leverde daardoor minder gevaar op voor de oogen. Nog sierlijker is de *tornooihelm* (fig. 331). De kijksleuf hiervan was aanmerkelijk verwijd en werd beschermd door vertikaal uitgebogen stangen. Deze constructie was mogelijk, omdat deze helmvorm diende in den strijd met het stompe zwaard, en niet in een lansgevecht. In de 2e helft van de 15e eeuw [73] wordt tusschen de verticale stangen een horizontale aangebracht ter versterking, zoodat een traliënrooster ontstond. Inwendig werd de helm donkerrood gevoerd (fig. 332-342).

De *Bourgondische helm* (fig. 329) heeft geen staartstuk, een beweegbaar vizier en vast kinstuk. Deze helm sluit van terzijde, terwijl men bovengenoemde helmen allen over het hoofd liet zakken.

Slechts de pothelm (13e en 14e eeuw), de steekhelm (15e en 16e eeuw) en de tornooihelm (2e helft 15e eeuw) worden in de heraldiek gebruikt.

De helm van regeerende vorsten is van goud, van prinsen dito, maar met minder traliën. Hertogen hebben zilveren helmen met goud versierd. Verder kunnen helmen nog zijn van zilver en van gepolijst staal. Ook helmen duiden dus een rang aan.

De helm staat steeds vertikaal op het schild; helt dit laatste, dan staat de helm op den bovenhoek. Het schild is steeds iets hoger dan de helm, die „en face” of gedeeltelijk gedraaid kan staan. Het helmteeken draait met den helm mede; de onderrand rust steeds op den bovenrand van het schild. Helmen kunnen *in aantal* op het schild voorkomen. Hoe meer helmen hoe kleiner ze worden.

Vrouwenwapens vertoonen uit den aard der zaak geen helm; evenmin als die der geestelijken, die den helm vervangen door mijter en kromstaf. Soms echter, om aan te toonen dat ze het geloof verdedigen, voeren ze bovendien een helm en een zwaard. Zie fig. 344 en 350.

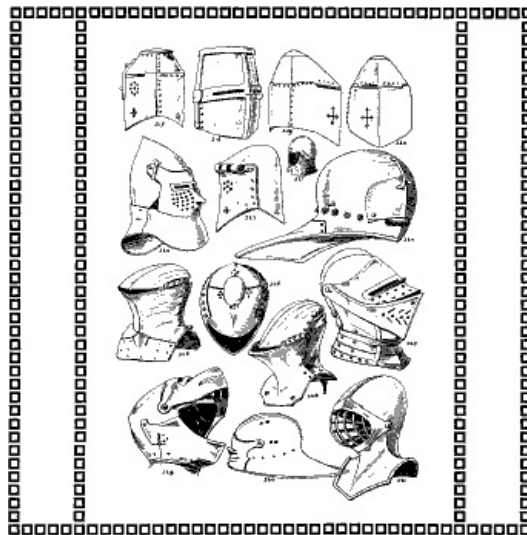

Fig. 317. }
 Fig. 318. } *Pothelmen.*
 Fig. 319. }
 Fig. 320. } *Voor en zijaanzicht van een pothelm.*

Fig. 321. *Bassinet.*

Fig. 322. *Bourgondische helm.*

Fig. 323. *Overgangsvorm van pothelm en steekhelm.*

Fig. 324. *Fransche salade.*

Fig. 325. *Steekhelm.*

Fig. 326. *Steekhelm van boven gezien.*

Fig. 327. *Vizierhelm.*

Fig. 328. *Steekhelm.*

Fig. 329. *Bourgondische helm.*

Fig. 330. *Salade of renhoed.*

Fig. 331. *Tornooihelm.*

De overgang van helm naar helmteeken wordt gevormd door een *helmkroon* (fig. 335), die steeds [74] zeer eenvoudig is, en waarvan de punten eindigen in Gothische bladvormen, leliën of klaverbladeren. Ze diende oorspronkelijk om de verbinding van helm en helmteeken onzichtbaar te maken en bestond aanvankelijk uit een geel geschilderden rand.

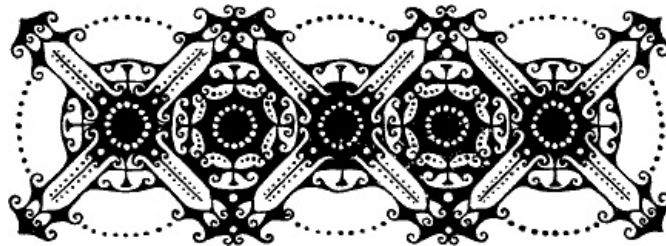
De helmkroon duidt in geen geval eenigen rang of stand aan, zooals de rangkroon.

Een *kussen* vindt soms plaats onder een wapenbord; het is steeds vierkant en van kwasten op de hoeken voorzien.

De *wrong* (fig. 368) is een ringvormig kussen, omwonden met een lint in de kleuren van het schild, welk lint aan de achterzijde eindigt in een strik met wapperende einden. Ze vervangt de helmkroon en diende om slagen te breken. Het *helmkleed* (fig. 332-342) was een lap stof, die, over den helm gelegd,

diende tot wering van de zonnestralen, die den metalen helm gloeiend zouden maken; het hangt naar de achterzijde en aan de zijden naar beneden af en behoort bij het wapen. Oorspronkelijk een rechte lap stof, werd het helmkleed, dat uitsluitend op tornooien werd gebruikt, spoedig uitgesneden in bladvormige lobben, om vernieling en gevaar in den strijd te verbergen; bovendien waren binnen- en buitenzijde verschillend van kleur; nooit evenwel was de kleur metaal en steeds zijn de bladuutenden gestyleerd in strakke lijnen, nooit slap neerhangend. Het helmkleed ontspringt onder de wrong. De oudste helmkleeden zijn het minst uitgesneden ([fig. 70](#), [149](#) en [183](#)).

De *penning* behoort niet bij den helm en kan worden toegepast of worden weggelaten. Het is een munt, die aan een koord om den hals van den helm is gehangen en sedert de 15e eeuw is toegepast.

[75]

IX. HELMTEEKENS.

Het helmteeken is een heraldisch sieraad, even hoog of hooger dan de helm zelf (in verband met het gewicht); het is erfelijk en onafscheidelijk aan den helm verbonden, zoodat een enkele helm geen wapenhelm is. De voorstelling houdt meestal verband met het wapenbeeld, ook wat kleur betreft. Het eerst wordt het helmteeken toegepast op den pothelm; ter bevestiging dienden gaatjes, zooals [fig. 326](#) aantoot.

Hoorns komen veel als sieraad voor; ze zijn eenvoudig als een halve maan gebogen, of dubbel gebogen. Zie [fig. 339](#) en [fig. 342](#); de eerste vorm is de oudste. Hoorns met open ringvormige einden noemt men trompen (deze naam houdt echter geen verband met een olifantsslurf); ze komen sedert de 15e eeuw voor. Hoorns worden versierd met bladeren, schelletjes, vlaggetjes of platte stukjes blik, die bij 't bewegen een rinkelend geluid geven; bovendien zijn ze gekleurd als het schild; dus b.v. geschaakt.

Ook hertenhoorns of geweien ([fig. 336](#)) komen voor, maar zeldzaam. Een voorbeeld is het wapen van Oranje, met gouden gewei. Tusschen de hoorns is vaak een dier geplaatst, b.v. een griffioen, een leeuw, etc.

Vluchten zijn niet-naturalistische kunstmatige adelaarsvluchten, van leer of dun hout of blik vervaardigd; of evenwijdig aan de schouders van den helm afstaand, of als een kam loodrecht op de richting van de schouders over den helm aflopend (zie [fig. 338](#), [348](#)). Steeds paarsgewijs komen ze voor en heeten open of gesloten vlucht. [76]

Wapenborden dienden voor beschildering met herautsstukken, die niet plastisch af te beelden zijn. [77] Het waren beschilderde planken, met versieringen aan de kanten en op de hoeken, rustend meestal op een op den helm liggend kussen.

Vederbossen zijn bundels ganze-, hane-, pauwe- of struisveeren. Ze zijn meestal in beschilderde kokers vereenigd ([fig. 351](#)) of komen direct uit een wapenkroon ([fig. 335](#)). Pauweveeren wijzen [78] oorspronkelijk op hooge geboorte; struisveeren zijn uit lateren tijd.

Hoeden, *mutsen* en *mijters* komen dikwijls boven schilden voor, zonder helm. Ook *vlaggen* ([fig. 73](#)) en planten ([fig. 333](#) en [334](#)) worden dikwijls gebruikt.

Menschen en *dieren* komen voor in hun geheel of als deelen. Zie [fig. 69](#), [180](#), [337](#), [341](#), [346](#) en [349](#).

Rompen zijn meestal voorgesteld zonder armen en voeten. Bloemen of andere voorwerpen nemen de plaats in van de armen, terwijl de romp overgaat in het dekkleed. Het hoofd is vaak met aller hande vreemde mutsen versierd, terwijl mannen meestal een baard en vrouwen eigenaardig en opgemaakt versierd haar dragen. Ook borstbeelden *met* armen zijn nog goed heraldisch ([fig. 341](#)). Voorts komen voor adelaar, leeuw, brak, zwaan, eenhoorn, lolie, roos etc.

In 't algemeen is men tamelijk vrij in de voorstelling van het helmteeken, zooals uit de [fig. 332-351](#) is te zien. Alleen moet het steeds verbonden zijn aan den helm en niet, zooals b.v. in Frankrijk, er boven zweven.

Fig. 332, 333, 334, 335, 336. *Helmteekens*, naar Hans Burgkmair.

Fig. 337. *Helmteeken*, naar Israel van Meckeren.

Fig. 338. *Heele vlucht*.

Fig. 339. *Hoorns*.

Fig. 340. *Bandvormig helmkleed*.

Fig. 341. *Helmteeken*, naar een Duitschen graveur.

Fig. 342. *Hoorns*, versierd met bladeren.

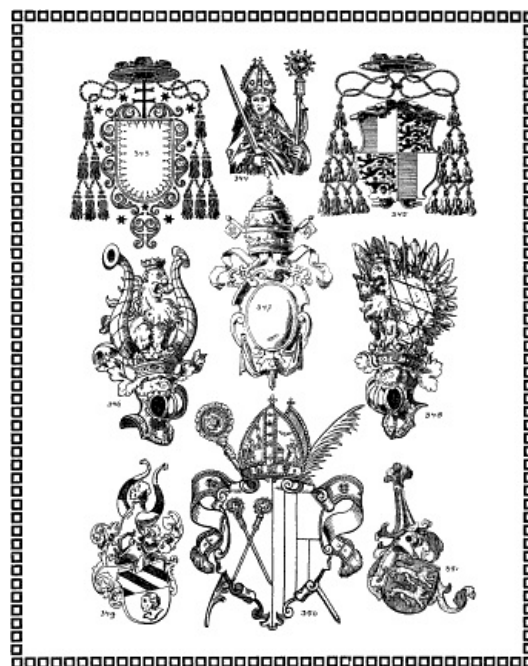

Fig. 343. *Bisschopshoed*, groen met 2×6 kwasten. Van een boekband.

Fig. 344. *Helmteeken*, naar gravure van Michael Wohlgemuth.

Fig. 345. *Aartsbisschopshoed*, groen met 2×10 kwasten.

Fig. 346. *Zittende leeuw tusschen twee trompen*.

Fig. 347. *Pauselijke tiara*.

Fig. 348. *Vlucht van terzijde*.

Fig. 349. *Hoorns in plaats armen*.

Fig. 350. *Bisschopsmuts*, naar Hans Burgkmair.

Fig. 351. *Veerenkoker*.

Kronen, mutsen, emblemen, orden.

Soms wordt de helm vervangen door een kroon, die den rang aanduidt van den eigenaar van het wapen. Oorspronkelijk waren de dragers alleen koningen, die in werkelijkheid bij officiële plechtigheden de kroon ook droegen als hoofddekseel. Tegenwoordig voert hogere en lagere adel eveneens een kroon, wel te onderscheiden van de helmkronen.

De *Duitsche keizerskroon* is zeer verschillend van teekening. De oudere vorm, [fig. 354](#), vertoont een haarband, versierd met email en edelgesteenten; hierop rusten bladvormige versierselen, z.g. fleurons; de kroon wordt naar boven afgesloten door een kap, in 2 helften gedeeld, waar tusschen een beugel van voren naar achteren loopt, die den rijksappel draagt. [80]

De tegenwoordige Duitse keizerskroon, [fig. 358](#), wijkt in vorm belangrijk af. Ze bestaat uit 4 groote en 4 kleine platen; van de groote loopen 4 beugels naar den top samen, dragend den rijksappel. Beide kronen hebben aan weerszijden linten.

De *koningskroon* is een haarband, met fleurons versierd; 5 beugels komen samen in den top; tusschen de 5 zichtbare fleurons zijn 5 paarlen geplaatst, terwijl ook de beugels, die den rijksappel dragen, met paarlen zijn versierd. In 't hart van iedere fleuron staat een roode steen. De kroon is van goud, de werelddol blauw. Afwijkende vormen zijn o. a. de Hongaarsche en de Boheemsche koningskroon.

Groothertogen dragen een gevoerde koningskroon. De overige adel draagt in alle landen niet dezelfde kronen. De voornaamste kronen zijn verder die van den: *hertog*, *vorst* of *prins*, *markies*, *graaf*, *burggraaf*, *baron*, *ridder* en *edelman*. Voor de verschillende gebruikelijke kroonvormen raadplege men de [fig. 352-371](#).

Ook *hoeden* en *mutsen* wijzen op een rang en worden ook werkelijk gedragen.

Hertogen- en *vorstenhoeden* zijn oorspronkelijk van purper, met, in plaats van haarband, een hermelijnen omslag. De Doge van Venetië droeg een phrygische vrijheidsmuts met haarband en één dwarsbeugel. Zie [fig. 371](#).

De *Paus* draagt de *tiara*, een hooge, witte muts, met uitgebogen zijden, omgeven door 3 boven elkaar geplaatste kronen en op den top den rijksappel; 2 banden bevinden zich aan weerszijden. [Fig. 347](#).

Een *bisschop* draagt een *mitra* of *mijter*; de muts is even boven den haarband in 2 helften gespleten zóó, dat er tusschen een segment uitvalt. Met 2 banden aan weerszijden is verder de mijter rijk versierd, [fig. 350](#).

Een *kardinaal* draagt een rooden platten hoed met 15 roode kwasten aan weerszijden afhankelijk (totaal dus 30). Elke groep is van boven af in aantal gerangschikt 1, 2, 3, 4, 5. [81]

Een *patriarch* draagt een dito hoed, doch alles in 't groen.

Een *bisschop* draagt soms, in plaats van een mijter, een hoed als boven, n.l. de aartsbisschop een groenen met 10 kwasten, een bisschop een groenen met 6 kwasten. De lagere geestelijkheid draagt zwarte hoeden met 6 tot 2 kwasten. [82]

Emblemen zijn waardigheidsteekens of zinnebeelden van bepaalde personen en niet erfelijk. Ze worden om of achter het schild geplaatst.

De paus gebruikt hiervoor 2 gekruiste sleutels ([fig. 347](#)), een aartsbisschop een 2 armig kruis ([fig. 343](#)). Andere emblemen zijn b.v. een kromstaf en zwaard gekruist, een maarschalkstaf, ankers voor admiralen, etc.

Andere voorkomende waardigheidseemblemen zijn nog de *ridderorden*, eveneens (op een zeer zeldzame uitzondering na, b.v. de stichters der orde) niet erfelijk. Als versiering van het wapen worden ze toegepast als schildhoofd, kwartier of bijschild; het laatste was een klein, aan den bovenhoek van het schild bevestigd schildje.

Enkele der voornaamste orden zijn:

De *Maltheser of Johanniterorde*, gesticht 1090, insigne een zilveren Maltheserkruis. (Zie [fig. 157](#)).

De *Duitsche orde*, een zwart kruis met zilveren randen.

De *Orde van het gulden vlies*, in 1429 gesticht door den hertog van Bourgondië; een gouden ramsvel aan een ketting van vuursteen en vuurslagen, om het schild gehangen. Het devies is: Praetium non vile laborum (een niet geringe prijs voor wat volbracht werd). ([Fig. 379](#)).

De *orde van de Tempeliers* (nu opgeheven).

De *zwanenorde*; de *orde Van het heilige graf*.

De *orde van den kouseband*, spreuk: Hony soit qui mal y pense. Oorspronkelijk alleen een donkerblauw fluweelen band met gouden rand en bovenstaand devies.

De *orde van den Deenschen olifant*, hangende aan een keten van olifanten.

In Frankrijk treft men nog dikwijls om vrouwenschilden (ruitvormig) een gewonden koord aan, met liefdeknoopen.

Tegenwoordig heeft ieder land ordeteekens. De oudste zijn echter de voornaamste, en werden en worden alleen door oude adellijke geslachten gedragen.

De *deviesen* hier boven genoemd, zijn wapen- of lijfspreuken, meestal in oud-Fransche taal of in Latijn. Ze zijn kort en krachtig. Lijfspreuken zijn niet erfelijk. Wapenspreuken behooren aan een geslacht. Meestal is de spreuk op een onder het wapen slingerend lint aangebracht. Soms staan wapenspreuken in verband met, d. w. z. zij zijn afgeleid van den naam van het geslacht. [83]

- Fig. 352. *Hongaarsche koningskroon.*
 Fig. 353. *Boheemsche koningskroon.*
 Fig. 354. *Oude Duitsche keizerskroon.*
 Fig. 355. *Tegenwoordige koningskroon.*
 Fig. 356. *Hertogshoed.*
 Fig. 357. *Groothertogkroon, roode voering.*
 Fig. 358. *Duitsche keizerskroon.*
 Fig. 359. *Vorstenhoed.*
 Fig. 360. *Gravenkroon, met 9 paarlen zichtbaar.*
 Fig. 361. *Gravenhoed.*
 Fig. 362. *Koningskroon.*
 Fig. 363. *Baronnenkroon, 7 paarlen zichtbaar.*
 Fig. 364. *Markiezenkroon.*
 Fig. 365. *Fransche baronnenkroon.*
 Fig. 366. *Stedenkroon. Geen rangkroon.*
 Fig. 367. *Kroon ter versiering, voor dieren.*
 Fig. 368. *Wronq.*
 Fig. 369. *Ridderkroon, 5 paarlen zichtbaar.*
 Fig. 370. *Ouderwetsche kroon, geen rangkroon.*
 Fig. 371. *Muts van den Doge van Venetië.*

Schildhouders en Wapententen.

Schildhouders komen eerst sedert de 14e eeuw voor. Ze staan naast of achter 't schild, bewaken en steunen dit en zien er naar, kijken den beschouwer aan of kijken afgewend als er twee zijn. Overigens zijn voor de toepassing geen vaste regels te geven. Het meest gebruikelijk zijn: engelen (staand, knielend), menschen, wildemannen en wildevrouwen, eenhoorns, leeuwen en griffioenen. Vogels, hoewel voor dit doel toegepast, leenen zich minder goed. De schildhouders houden het wapen met de handen of voorpooten vast en zijn soms gewapend. B.v. de wilde mannen met een knots. [84]

Een schildhouder staat naast het schild of er achter, en kan ook 2 wapenschilden vasthouden (bij huwelijk).

Twee schildhouders zijn van dezelfde of van verschillende soort, en staan soms in verband met den geslachtsnaam (beer, geslacht Orsini).

Vele landen hebben tegenwoordig de schildhouders vastgesteld, b.v. Nederland gekroonde leeuwen. [85]

Wapenmantels komen sedert de 17e eeuw voor, het eerst in Frankrijk. Het zijn aan de hoeken en in 't midden boven 't wapen opgenomen draperieën, die geheel achter 't schild hangen, zuiver decoratief, en van franje en koorden met kwasten voorzien. Boven het in 't midden opgenomen gedeelte staat de rangkroon. In dit geval heet de draperie *wapenmantel*. Staat alles wat op 't schild betrekking heeft vóór de draperie, dan noemt men deze *wapentent*.

Alleen vorstelijke personen voeren een wapenmantel.

Deze is purper, rood of blauw, bezaaid b.v. met lelies, leeuwen of adelaars en gevoerd met hermelijn.

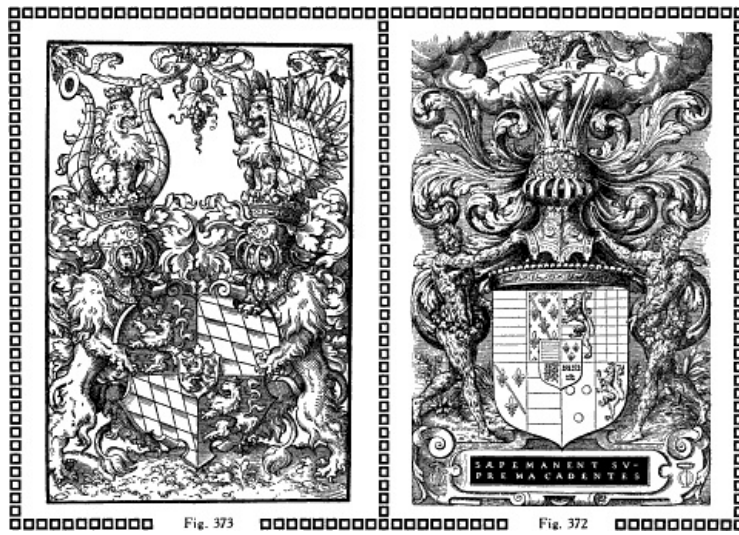

Fig. 372. Compleet wapen, met wildemannen als schildhouders, naar een Fransch meester.
 Fig. 373. Compleet wapen, met leeuwen als schildhouders, naar een Duitsch meester.

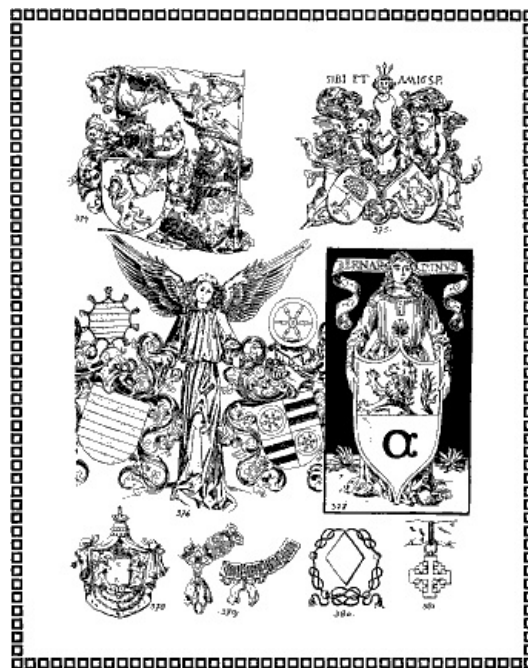

Fig. 374. Schildhouder, naar Hans Burgkmair.
 Fig. 375. Renaissance schildhouder, naar Albrecht Dürer.
 Fig. 376. Schildhouder, naar een onbekend meester.
 Fig. 377. Drukkersmerk, naar Alexander Minutiano.
 Fig. 378. Wapentent.
 Fig. 379. Ordeteeken van het gulden vlies; 2 verschillende stylaties.
 Fig. 380. Knoopkoord of Liefdekoord.
 Fig. 381. Orde van het Heilige graf.

Ten slotte verwijzen we hen, die een meer uitgebreide studie van de heraldiek willen maken, dan we hier geven, naar het uitmuntende werk van Jan H. Junius: Heraldiek.

INHOUD

I.	Kleuren	5
II.	Schildindeeling	13
III.	Schildvorm	17
IV.	Herautstukken	26
V.	Heraldische bijteekens of breuken	37
VI.	Heraldische beelden	41
	A.	45
	B.	47
	C.	50
	D.	51
	E.	55
	F.	57
	G.	58
	H.	60
	I.	64
	J.	66
	K.	67
VII.	Stand en plaatsing van de beelden	70
VIII.	De Helm	71
IX.	Helmteekens	75
	Kronen, mutsen, emblemen, orden	79
	Schildhouders en wapententen	83

OVERZICHT AANGEBRACHTE CORRECTIES

De volgende correcties zijn aangebracht in de tekst:

Plaats	Bron	Correctie
Blz. 5	bibliotheek	bibliotheek
Blz. 11	kleur aanduiding	kleuraanduiding
Blz. 12	tegen hermelijn	tegenhermelijn
Blz. 13	,	.
Blz. 16	,	.
Blz. 19	[<i>Niet in Bron.</i>]	.
Blz. 33	105	106
Blz. 45	kruisen	kruizen
Blz. 45	,	.
Blz. 46	,	.
Blz. 47	tegenstellig	tegenstelling
Blz. 47	,	.
Blz. 64	,	.
Blz. 64	[<i>Niet in Bron.</i>]	e
Blz. 73	Nig.	Fig.
Blz. 75	evenhoog	even hoog
Blz. 80	.	,
Blz. 80	[<i>Niet in Bron.</i>]	-
Blz. 82	vrouwen schilden	vrouwenschilden
Blz. 82	adelijke	adellijke
Blz. 85	;	.
Blz. 85	,	.

*** END OF THE PROJECT GUTENBERG EBOOK HERALDIEK ***

Updated editions will replace the previous one—the old editions will be renamed.

Creating the works from print editions not protected by U.S. copyright law means that no one owns a United States copyright in these works, so the Foundation (and you!) can copy and distribute it in the United States without permission and without paying copyright royalties. Special rules, set forth in the General Terms of Use part of this license, apply to copying and distributing Project Gutenberg™ electronic works to protect the PROJECT GUTENBERG™ concept and trademark. Project Gutenberg is a registered trademark, and may not be used if you charge for an eBook, except by following the terms of the trademark license, including paying royalties for use of the Project Gutenberg trademark. If you do not charge anything for copies of this eBook,

complying with the trademark license is very easy. You may use this eBook for nearly any purpose such as creation of derivative works, reports, performances and research. Project Gutenberg eBooks may be modified and printed and given away—you may do practically ANYTHING in the United States with eBooks not protected by U.S. copyright law. Redistribution is subject to the trademark license, especially commercial redistribution.

START: FULL LICENSE
THE FULL PROJECT GUTENBERG LICENSE
PLEASE READ THIS BEFORE YOU DISTRIBUTE OR USE THIS WORK

To protect the Project Gutenberg™ mission of promoting the free distribution of electronic works, by using or distributing this work (or any other work associated in any way with the phrase “Project Gutenberg”), you agree to comply with all the terms of the Full Project Gutenberg™ License available with this file or online at www.gutenberg.org/license.

Section 1. General Terms of Use and Redistributing Project Gutenberg™ electronic works

1.A. By reading or using any part of this Project Gutenberg™ electronic work, you indicate that you have read, understand, agree to and accept all the terms of this license and intellectual property (trademark/copyright) agreement. If you do not agree to abide by all the terms of this agreement, you must cease using and return or destroy all copies of Project Gutenberg™ electronic works in your possession. If you paid a fee for obtaining a copy of or access to a Project Gutenberg™ electronic work and you do not agree to be bound by the terms of this agreement, you may obtain a refund from the person or entity to whom you paid the fee as set forth in paragraph 1.E.8.

1.B. “Project Gutenberg” is a registered trademark. It may only be used on or associated in any way with an electronic work by people who agree to be bound by the terms of this agreement. There are a few things that you can do with most Project Gutenberg™ electronic works even without complying with the full terms of this agreement. See paragraph 1.C below. There are a lot of things you can do with Project Gutenberg™ electronic works if you follow the terms of this agreement and help preserve free future access to Project Gutenberg™ electronic works. See paragraph 1.E below.

1.C. The Project Gutenberg Literary Archive Foundation (“the Foundation” or PGLAF), owns a compilation copyright in the collection of Project Gutenberg™ electronic works. Nearly all the individual works in the collection are in the public domain in the United States. If an individual work is unprotected by copyright law in the United States and you are located in the United States, we do not claim a right to prevent you from copying, distributing, performing, displaying or creating derivative works based on the work as long as all references to Project Gutenberg are removed. Of course, we hope that you will support the Project Gutenberg™ mission of promoting free access to electronic works by freely sharing Project Gutenberg™ works in compliance with the terms of this agreement for keeping the Project Gutenberg™ name associated with the work. You can easily comply with the terms of this agreement by keeping this work in the same format with its attached full Project Gutenberg™ License when you share it without charge with others.

1.D. The copyright laws of the place where you are located also govern what you can do with this work. Copyright laws in most countries are in a constant state of change. If you are outside the United States, check the laws of your country in addition to the terms of this agreement before downloading, copying, displaying, performing, distributing or creating derivative works based on this work or any other Project Gutenberg™ work. The Foundation makes no representations concerning the copyright status of any work in any country other than the United States.

1.E. Unless you have removed all references to Project Gutenberg:

1.E.1. The following sentence, with active links to, or other immediate access to, the full Project Gutenberg™ License must appear prominently whenever any copy of a Project Gutenberg™ work (any work on which the phrase “Project Gutenberg” appears, or with which the phrase “Project Gutenberg” is associated) is accessed, displayed, performed, viewed, copied or distributed:

This eBook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you will have to check the laws of the country where you are located before using this eBook.

1.E.2. If an individual Project Gutenberg™ electronic work is derived from texts not protected by U.S. copyright law (does not contain a notice indicating that it is posted with permission of the copyright holder), the work can be copied and distributed to anyone in the United States without paying any fees or charges. If you are redistributing or providing access to a work with the phrase “Project Gutenberg” associated with or appearing on the work, you must comply either with the requirements of paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 or obtain permission for the use of the work and the Project Gutenberg™ trademark as set forth in paragraphs 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.3. If an individual Project Gutenberg™ electronic work is posted with the permission of the copyright holder, your use and distribution must comply with both paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 and any additional terms imposed by the copyright holder. Additional terms will be linked to the Project Gutenberg™ License for all works posted with the permission of the copyright holder found at the beginning of this work.

1.E.4. Do not unlink or detach or remove the full Project Gutenberg™ License terms from this work, or any files containing a part of this work or any other work associated with Project Gutenberg™.

1.E.5. Do not copy, display, perform, distribute or redistribute this electronic work, or any part of this electronic work, without prominently displaying the sentence set forth in paragraph 1.E.1 with active links or immediate access to the full terms of the Project Gutenberg™ License.

1.E.6. You may convert to and distribute this work in any binary, compressed, marked up, nonproprietary or proprietary form, including any word processing or hypertext form. However, if you provide access to or distribute copies of a Project Gutenberg™ work in a format other than “Plain Vanilla ASCII” or other format used in the official version posted on the official Project Gutenberg™ website (www.gutenberg.org), you must, at no additional cost, fee or expense to the user, provide a copy, a means of exporting a copy, or a means of obtaining a copy upon request, of the work in its original “Plain Vanilla ASCII” or other form. Any alternate format must include the full Project Gutenberg™ License as specified in paragraph 1.E.1.

1.E.7. Do not charge a fee for access to, viewing, displaying, performing, copying or distributing any Project Gutenberg™ works unless you comply with paragraph 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.8. You may charge a reasonable fee for copies of or providing access to or distributing Project Gutenberg™ electronic works provided that:

- You pay a royalty fee of 20% of the gross profits you derive from the use of Project Gutenberg™ works calculated using the method you already use to calculate your applicable taxes. The fee is owed to the owner of the Project Gutenberg™ trademark, but he has agreed to donate royalties under this paragraph to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation. Royalty payments must be paid within 60 days following each date on which you prepare (or are legally required to prepare) your periodic tax returns. Royalty payments should be clearly marked as such and sent to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation at the address specified in Section 4, “Information about donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation.”
- You provide a full refund of any money paid by a user who notifies you in writing (or by e-mail) within 30 days of receipt that s/he does not agree to the terms of the full Project Gutenberg™ License. You must require such a user to return or destroy all copies of the works possessed in a physical medium and discontinue all use of and all access to other copies of Project Gutenberg™ works.
- You provide, in accordance with paragraph 1.F.3, a full refund of any money paid for a work or a replacement copy, if a defect in the electronic work is discovered and reported to you within 90 days of receipt of the work.
- You comply with all other terms of this agreement for free distribution of Project Gutenberg™ works.

1.E.9. If you wish to charge a fee or distribute a Project Gutenberg™ electronic work or group of works on different terms than are set forth in this agreement, you must obtain permission in writing from the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the manager of the Project Gutenberg™ trademark. Contact the Foundation as set forth in Section 3 below.

1.F.

1.F.1. Project Gutenberg volunteers and employees expend considerable effort to identify, do copyright research on, transcribe and proofread works not protected by U.S. copyright law in creating the Project Gutenberg™ collection. Despite these efforts, Project Gutenberg™ electronic works, and the medium on which they may be stored, may contain “Defects,” such as, but not limited to, incomplete, inaccurate or corrupt data, transcription errors, a copyright or other intellectual property infringement, a defective or damaged disk or other medium, a computer virus, or computer codes that damage or cannot be read by your equipment.

1.F.2. LIMITED WARRANTY, DISCLAIMER OF DAMAGES - Except for the “Right of Replacement or Refund” described in paragraph 1.F.3, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the owner of the Project Gutenberg™ trademark, and any other party distributing a Project Gutenberg™ electronic work under this agreement, disclaim all liability to you for damages, costs and expenses, including legal fees. YOU AGREE THAT YOU HAVE NO REMEDIES FOR NEGLIGENCE, STRICT LIABILITY, BREACH OF WARRANTY OR BREACH OF CONTRACT EXCEPT THOSE PROVIDED IN PARAGRAPH 1.F.3. YOU AGREE THAT THE FOUNDATION, THE TRADEMARK OWNER, AND ANY DISTRIBUTOR UNDER THIS AGREEMENT WILL NOT BE LIABLE TO YOU FOR ACTUAL, DIRECT, INDIRECT, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR INCIDENTAL DAMAGES EVEN IF YOU GIVE NOTICE OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGE.

1.F.3. LIMITED RIGHT OF REPLACEMENT OR REFUND - If you discover a defect in this electronic work within 90 days of receiving it, you can receive a refund of the money (if any) you paid for it by sending a written explanation to the person you received the work from. If you received the work on a physical medium, you must return the medium with your written explanation. The person or entity that provided you with the defective work may elect to provide a replacement copy in lieu of a refund. If you received the work electronically, the person or entity providing it to you may choose to give you a second opportunity to receive the work electronically in lieu of a refund. If the second copy is also defective, you may demand a refund in writing without further opportunities to fix the problem.

1.F.4. Except for the limited right of replacement or refund set forth in paragraph 1.F.3, this work is provided to you 'AS-IS', WITH NO OTHER WARRANTIES OF ANY KIND, EXPRESS OR IMPLIED, INCLUDING BUT NOT LIMITED TO WARRANTIES OF MERCHANTABILITY OR FITNESS FOR ANY PURPOSE.

1.F.5. Some states do not allow disclaimers of certain implied warranties or the exclusion or limitation of certain types of damages. If any disclaimer or limitation set forth in this agreement violates the law of the state applicable to this agreement, the agreement shall be interpreted to make the maximum disclaimer or limitation permitted by the applicable state law. The invalidity or unenforceability of any provision of this agreement shall not void the remaining provisions.

1.F.6. INDEMNITY - You agree to indemnify and hold the Foundation, the trademark owner, any agent or employee of the Foundation, anyone providing copies of Project Gutenberg™ electronic works in accordance with this agreement, and any volunteers associated with the production, promotion and distribution of Project Gutenberg™ electronic works, harmless from all liability, costs and expenses, including legal fees, that arise directly or indirectly from any of the following which you do or cause to occur: (a) distribution of this or any Project Gutenberg™ work, (b) alteration, modification, or additions or deletions to any Project Gutenberg™ work, and (c) any Defect you cause.

Section 2. Information about the Mission of Project Gutenberg™

Project Gutenberg™ is synonymous with the free distribution of electronic works in formats readable by the widest variety of computers including obsolete, old, middle-aged and new computers. It exists because of the efforts of hundreds of volunteers and donations from people in all walks of life.

Volunteers and financial support to provide volunteers with the assistance they need are critical to reaching Project Gutenberg™'s goals and ensuring that the Project Gutenberg™ collection will remain freely available for generations to come. In 2001, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation was created to provide a secure and permanent future for Project Gutenberg™ and future generations. To learn more about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and how your efforts and donations can help, see Sections 3 and 4 and the Foundation information page at www.gutenberg.org.

Section 3. Information about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

The Project Gutenberg Literary Archive Foundation is a non-profit 501(c)(3) educational corporation organized under the laws of the state of Mississippi and granted tax exempt status by the Internal Revenue Service. The Foundation's EIN or federal tax identification number is 64-6221541. Contributions to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation are tax deductible to the full extent permitted by U.S. federal laws and your state's laws.

The Foundation's business office is located at 809 North 1500 West, Salt Lake City, UT 84116, (801) 596-1887. Email contact links and up to date contact information can be found at the Foundation's website and official page at www.gutenberg.org/contact

Section 4. Information about Donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

Project Gutenberg™ depends upon and cannot survive without widespread public support and donations to carry out its mission of increasing the number of public domain and licensed works that can be freely distributed in machine-readable form accessible by the widest array of equipment including outdated equipment. Many small donations (\$1 to \$5,000) are particularly important to maintaining tax exempt status with the IRS.

The Foundation is committed to complying with the laws regulating charities and charitable donations in all 50 states of the United States. Compliance requirements are not uniform and it takes a considerable effort, much paperwork and many fees to meet and keep up with these requirements. We do not solicit donations in locations where we have not received written confirmation of compliance. To SEND DONATIONS or determine the status of compliance for any particular state visit www.gutenberg.org/donate.

While we cannot and do not solicit contributions from states where we have not met the

solicitation requirements, we know of no prohibition against accepting unsolicited donations from donors in such states who approach us with offers to donate.

International donations are gratefully accepted, but we cannot make any statements concerning tax treatment of donations received from outside the United States. U.S. laws alone swamp our small staff.

Please check the Project Gutenberg web pages for current donation methods and addresses. Donations are accepted in a number of other ways including checks, online payments and credit card donations. To donate, please visit: www.gutenberg.org/donate

Section 5. General Information About Project Gutenberg™ electronic works

Professor Michael S. Hart was the originator of the Project Gutenberg™ concept of a library of electronic works that could be freely shared with anyone. For forty years, he produced and distributed Project Gutenberg™ eBooks with only a loose network of volunteer support.

Project Gutenberg™ eBooks are often created from several printed editions, all of which are confirmed as not protected by copyright in the U.S. unless a copyright notice is included. Thus, we do not necessarily keep eBooks in compliance with any particular paper edition.

Most people start at our website which has the main PG search facility: www.gutenberg.org.

This website includes information about Project Gutenberg™, including how to make donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, how to help produce our new eBooks, and how to subscribe to our email newsletter to hear about new eBooks.